आचार्य क्षेमेन्द्रकृत - चतुर्वर्गसङ्.ग्रहस्य अनुशीलनम्

डा.गोगिकार प्रकाश:
सहायकाचार्य: संस्कृतविभाग:
निज़ाम् कलाशाला (स्वायत्त)
उसमानिया विश्वविद्यालय:
तेलंगाणा राज्य:
चरवाणी **६३००१५६४१५**

उपोद्घात: सुप्रसिद्धसंस्कृतकविपण्डित: आचार्य क्षेमेन्द्र: काश्मीरदेशीय:। कश्मीरराज्ञ: अनन्त: यदा शासनं करोतिस्म तद अयं क्षेमेन्द्र: क्री.श.१०२८-१०६३ मध्यसमये आसीदिति ज्ञायते।**१.** गङ्.गक:, अभिनवगुप्त:,सोमपाद: चैते अमुं क्षेमेन्द्रस्य गुरव: आसन्। क्षेमेन्द्रसय पिता शैव आसीत् किन्तु क्षेमेन्द्र: विष्णुभक्तो बभूव। क्षेमेन्द्रस्य ग्रन्था: बृहद्ग्रन्था:, अलङ्.कारशास्त्रग्रन्था:, नित्योपदेशग्रन्था:, व्यंग्य, हास्यग्रन्था:, भक्तिश्चेति पञ्चधा विभक्तुं शक्यते।

बृहद्ग्रन्था:-१.रामायणञ्जरी २.भारतमञ्जरी ३.बृहत्कथामञ्जरी ४.लोकप्रकाश:।

अलङ्.कारशास्त्रग्रन्था:-- १.औचित्यविचारचर्चा २.सुवृत्ततिलक ३.कविण्ठाभरणम्।

***नित्योपदेशग्रन्था*:**- १.चारुचर्या २.चतुर्वर्गसंग्रह: ३.दर्पदलनम् ४. सेव्यसेव्यकोपदेश:।

व्यंग्य/हस्यग्रन्था:- १. देशोपदेश: २.नर्ममाला ३.कलाविलास: ४.समयमातृका।

भक्तिग्रन्था: -१. दशावतारचरितम् ***२.***बौद्धावदान कल्पलता।२.

चतुर्वर्गसंग्रह: - संप्रति चतुर्वर्गसंग्रहस्य अनुशीलनं करोमि। क्षेमेन्द्र: शिष्यानां उपदेशाय, बुद्धिमनोविकासाय, मनोरञ्ज्नाय च चतुर्वर्गसंग्रह: विरचितवान्। अस्मिन् ग्रन्थे चतुर्षु परिच्छेदेषु क्रमश: धर्मप्रशंसा, अर्थप्रशंसा, कामप्रशंसा, मोक्षप्रशंसा च कृतवान्।

धर्मप्रशंसा - धर्मशब्दस्तु “धृ” धातो: मन् प्रत्यये कृते निष्पद्यते। कर्तव्याकर्तव्यो: अवधारकरूपो शास्त्रम् धर्म: इति कथ्यते। अस्माकं प्राप्तादार ग्रन्थेषु धर्मस्य् स्वरूपविषयकं मतमतान्तरं प्रतिपादितम्। केचित्तु अवश्यकरणीयं कार्यमेव धर्म, ईश्वरसत्तायां विश्वासमेव धर्म: निगदन्ति।महाभारते महामानवेन व्यासेनभणितं यद् येनतत्वेन जगत: धारणं भवति, जगत: स्थिति: सुचारुरूपेण तिष्टति तदेव धर्म:। प्रजानां धारणं धर्म एव करोति, विना धर्मेण न किञ्चिदपि जगति स्थातुं शख्यते।

कथितम् धारणात् धर्म इत्याहु: धर्मो धारयते प्रजा: ।
य: स्याद् धारणसंयुक्त: स धर्म: इति कथ्यते ॥ २.

मानवानां इतरेभ्य: प्राणिसन्दोहेभ्य: यद् वैशिष्ट्यं दरीदृश्यते तन्मूले तु धर्म: एव। ये गुणा: अस्मान् मनवान् पशुपक्षिकीटादयेभ्य: पृथक् कुर्वन्ति तेषामेव संज्ञा धर्म इति। उक्तञ्च नीतिशास्त्रे

आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतत् पशुभिः नराणाम् ।
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥ ३

अस्मान् उपरिकथिताः गुणाः प्रायः सर्वेषु प्राणिषु बहुधा अवलोक्यन्ते। परन्तु मनुष्येषु एकाधिको गुणो दृश्यते सैव धर्मः। धर्मस्वरूपस्य विषये किंचिद् विशदरूपेण विवेच्यते। महामानवेन मनुना स्वकीये मनुस्मृति ग्रन्थे उक्तं यत् - धृतिः क्षमा दमः आस्तेयं शौचम् इन्द्रियनिग्रहः धीः विद्या सत्यम् क्रोधरहितत्वं इत्येते दश गुणाः धर्म नामधेयाः सन्ति।

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ४

कविवर क्षेमेन्द्रः अस्मिन् चतुर्वर्गसंग्रहः ग्रन्थे प्रथमपरिच्छेदे धर्मस्य स्वरूपम कथयन् मनवानां सर्वाणि अङ्.गानि धर्मयुतं करणमेव तेषां प्रयोजनानि इत्यूचिवान्।

कर्णे धर्मकथा मुखे परिचितं धर्माभिराम वच
श्चित्ते धर्ममनोरथः प्रणयिनी सर्वत्र धर्मस्थितिः।
काये धर्ममयी क्रिया परिकरः सोऽयं शुभप्राप्तये
कल्पापायपदेऽप्युपप्लवलवैरस्पृष्टवेलाफलः॥ ५

मानवानां धर्मः इहलोके परलोके चसुखप्रदः। तमसि सूर्यः सर्वापन् निवारणे समर्थः। साधूनां धर्माख्यः निधिरेव धर्मः बन्धु रहिते बन्धुः, विशालमार्गे अचञ्चलः मित्रम् संसारवृक्षमरुभूमौ कल्पवृक्षाः धर्मादन्यः कोऽपि नास्ति।

धर्मः शर्म परत्र चेह च नृणां धर्मोऽन्धकारे रविः
सर्वापत्प्रशमक्षमः सुमनसां धर्माभिदानो निधिः।
धर्मो बन्धुरबान्धवे पृथुपथे धर्मः सुहृन्निश्चलः
संसारोरुमरुस्थले सुरतरूर्नास्त्येव धर्मात्परः॥ ६.

मदान्धानां परोत्कर्ष विनाशनं पाण्डित्यं मात्सर्य धूलि पूरितेन गजस्नानमेव तद् भवति।

पाण्डित्यं यन्मदान्धानां परोत्कर्षविनाशनम्।
मात्सर्यपांसुपूरेण मातङ्.गस्नानमेव तत् ॥ ७.

वेदवर्जित: मानव: अन्ध: एव, अर्थनिरर्थक: शठ: एव। यस्य कीर्तिरेव नास्ति स: मृतप्राय: यस्य बुद्धि: धर्मे न भवति स एव शोच्य:।

अन्ध: स एव श्रुतविवर्जिलो य: शठ: स एवार्थनिरर्थको य:।
मृत: स एवास्ति यशो न यस्य धर्मे न धीर्यस्य स एव शोच्य:॥ ८.

दानात् समं धनम् अन्यत् नास्ति, सत्येन समं व्रतम् अन्यत् नास्ति। शीतेन तुल्यं शुभम् अन्यत् नास्ति, शान्ति समं हितमन्यत् नास्ति।

न दानतुल्यं धनमन्यदस्ति न सत्यतुल्यं व्रतमन्यदस्ति ।
न शीततुल्यं शुभमन्यदस्ति न क्षान्तितुल्यं हिमदन्यदस्ति॥ ९.

य: कारुण्यपुण्योपचयक्रियाभि: संसारस्य असारत्वं प्राप्नोति। यस्य शरीरं परोपकारभरणं भवति स: सत्पुरुषै: देवैरपि वन्द्य: भवति।

वन्द्य: स पुंसां त्रिदशाभिर्वन्द्य: कारुण्यपुण्योपचयक्रियाभि: ।
संसारसारत्वमुपैति यस्य परोपकाराभरणं शरीरम् ॥ १०.

<u>अर्थप्रशंसा</u> अथ कामपूर्तेः सुखार्जनस्य वा यद् यत् साधनं तत् तद् अर्थशब्देन अभिधीयते । यथोक्तं कामसूत्रे वात्स्यायनेन –

विद्याभूमिहिरण्यपशुधान्य भाण्डोपस्कर

मित्रादीनाम् अर्जनम् अर्जनस्य विवर्धनम् अर्थः।११.

इति वस्तुतः अस्मिन् सूत्रे निर्दिष्टानि वस्तूनि अर्थस्यैव उपकरणानि परंतु तत्र धनस्य प्राधान्यात् प्राधान्येन व्यपदेशः इति न्यायेन धनमेव अर्थः इति सामान्यतया उच्यते । धनैषणा तु स्वाभाविकी एव मनुष्याणाम् । किन्तु तत्र 'अगर्हितेन कर्मणा धनान्यादाय गार्हस्थ्ये वर्तेत्' इत्यादिष्टम् । मनुनाप्युक्तम् – '***सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम्'*** इति । यथा अर्जने निर्बन्धः तथा व्ययेऽपि नियन्त्रणरुपं मार्गदर्शनं कृतं वर्तते । उक्तं च ***'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः*** ११ इति । समन्ततः अवस्थितान् अर्थार्थिनः दानेन संतोष्य धनोपभोगः कार्यः, सा एव कृतार्थता अर्थस्य, इत्यासीत् धारणा । कालिदासेनापि रघुवंशीयानाम् आदर्श चारित्र्यं वर्णयता उत्तम् ***'त्यागाय संभृतार्थानाम्*** १२.इति ।

आचार्य क्षेमेन्द्र: अर्थपुरुषार्थं धर्मार्थकाम इति त्रिवर्ग साधने प्रधन: इति कीर्तितवान् - त्रिवर्गेषु दानादि धर्म: धनेन साध्यते धन्या: धनेनैव अर्थफलं आप्नुवन्ति, कामक्रियादपि धनेनैवापि साध्यते तस्मात् त्रिवर्गसाधनं अर्थेन साध्यते अन्यत् न।

दानादिधर्म: क्रियते धनेन धनेन धन्या धनमाप्नुवन्ति ।
धनैर्विना कामकथापि नास्ति त्रिवर्गमूलं धनमेव नान्यत् ॥
१३

लोके पूज्यत: धनेनैव दीयते न सत्कुलसम्भवेन यश: अपि धनेनैव साध्यते न यौवनेन सर्वा: क्रिया: जगति धनेनैव सिध्यते जीवितेन न।

कुलं कुवृत्त्या कलुषीकृतं तै: कृतो गुणौघस्तृणतुल्यमूल्य: ।
मानस्य मूले निहित: कुठार: प्राप्तं न वित्तं परिरक्षितं यै: ॥
१४

यैः दुर्वृत्य वंशः कलुशीकृतः गुणसमूहः तृणतुल्यमूल्यः अभिमानस्य मूले कुठारः नीतः तैः प्राप्तं वित्तं न परिरक्षितं भवति।

धावन्सेवितुमेति साधुरधमं वन्ध्यस्ततो यात्यसौ
नीता मूल्यतुलां गुणाश्च गुणिभिः कश्चिन्न गृह्णातिं तान्।
याच्चा मानमहाशनिर्धनकृता प्राप्तं न किचित्तया
किं किं वा न विधीयते धनधिया धन्यः स यस्यास्ति तत्॥
१५

विद्याकलायां परिचयः राजसेवनं दिक् दीपमार्गे शैल संभ्रमण प्रयासः लोके भोजन लाभलोभात् वित्तलभ्यमिति अर्थविधां प्रभावः।

विद्याकलापरिचयः क्षितिपालसेवा
दिग्दीपमार्गगिरिसंभ्रमणप्रयासः ।
युद्धक्रियाश्च भुवि भोजनलाभलोभात्तद्वित्तलभ्यमिति
वित्तवतां प्रवादः॥ १६

कामप्रशंसा - अधुना कामपुरुषार्थम् अधिकृत्य चिन्तयामः । 'श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च' इत्यत्र निर्दिष्टानां पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां विषयेषु तृप्तेः वासना एव कामः। कामसूत्रकारः कामम् एवं व्याख्याति। तत्र स्पर्शविशेषजन्यं रतिसुखम सर्वश्रेष्ठम् । इत्यतः प्राधान्येन व्यपदेशः इति न्यायेन रतिसंबन्धिनी वासना एव कामः इति प्रायः निगद्यते । ***'सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु'*** १७.इति संकल्पं कृत्वा शास्त्ररचनायां प्रवृत्ताः शास्रकाराः सुखदायिन्यः वासनाः न निन्दन्ति । अपि तु तेषां तृप्तिः । अवश्यं कर्तव्या इति दर्शयितुमेव कामः पुरुषार्थरुपेण प्रतिपादितः । अस्माकं भगवान् अपि 'आप्तकामः' इति वर्ण्यते एवं कामतत्त्वं न गर्हणीयं न त्याज्यम् अपि तु अवश्यं सेवनीयम् । श्रीमद-भगवद्गीतायां भगवान् श्रीकृष्णः ब्रूते

'भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ' १८.इति । चतुर्षु पुरुषार्थेषु अहं कामः अस्मि इति । किन्तु तत्र केवलम् एकः पूर्वसमयरुपेण निर्बन्धः वर्तते । तेन कामेन धर्माविरोधेन भाव्यम् । तत्रोक्तं 'धर्माविरुध्दो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ' इति । एवं यदि कामः नाम वासनातृप्तिः अभिमता शास्त्रकाराणाम् इति विचिन्त्य कोऽपि कामपि लावण्यवतीं ललनां दृष्ट्वा तां धर्षितुम् इच्छेत् वा कस्यापि धनिकस्य वित्तम् आहर्तुं प्रवृत्तो भवेत् तर्हि तत्र धर्मः ***'मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत्'१९.*** इति ब्रुवन् तं वारयेत् ।

स्पर्शविशेषविषयत्वस्याभिमानिकसुखानुविध्दा

फलवती अर्थप्रतीतिः प्राधान्येन कामः। २०.

इति। अस्मिन् ग्रन्थे क्षेमेन्द्र: कामप्रशंसा समीचीनतय कृतवान्। धनानां फलं अग्रीयं क्रतुं आहु:। यज्ञानां फलं विविदरहितं पुण्यं वदन्ति। पुण्यस्य फलं इन्द्रलोकं वदन्ति। स्वर्गं नाम षोदशवर्षा: स्त्री एव।

क्रतुं धनानां फलमग्र्यमाहु: फलं क्रतूनामविवादि पुण्यम् ।

पुण्यस्य पूर्णं फलमिन्द्रलोको द्विरष्टवर्षा: स्त्रिय एव नाक: ॥ २१.

वनवास दृढव्रतेन नेत्रचरितानि मृगाक्ष्या: चित्राणि मृगै: नासादितानि। उज्वलरुचि व्यसनात् तत्कान्ति: अग्निपतनैरपि सुवर्णेन नैवलब्धा।

नासादितानि वनवासदृढव्रतेन चित्राणि नेत्रचरितानि मृगैर्मृगाक्ष्या: ।

तत्कान्तिरुज्वलरुचिव्यसनादहो नु हेम्ना हुताशपतनैरपि नैव लब्धा॥ २२.

मन्मथं उद्‌वहन्त्या: ह्रिणायताक्ष्या: स्त्रिय: मदनकीर्ति सखीवदन चन्द्रे अपाण्डुतां प्रौढिं अच्छिन्न भाष्पविसरारुणनेत्रलीन प्रतापमिव धत्ते।

अपाण्डुता मदनकीर्तिसखी मुखेन्दौ प्रौढि: बिभर्ति विहरे हरिणायताक्ष्या:।
अच्छिन्नबाष्पविसरारुणनेत्रकोणलीनप्रतापमीव मन्मथमुद्‌वहन्त्या: ॥ २३.

वनमञ्जरीणां गति: स्वशोकाग्निना निरन्तरापात पान्थकुरङ्.गकस्य रुद्धासु शिलीमुखासु नष्टा भवति।

व्याप्तस्वशोकज्वलनेन दिक्षु निरन्तरापातशिलीमुखासु।
रुद्धासु: जालैर्वनमञ्जरीणां नष्टा गति: पान्थकुरङ्.गकस्य॥ २४.

<u>मोक्षप्रशंसा</u> - मोक्षशब्दः चुरादिगणपठित 'मोक्ष्' धातो: घञ् प्रत्यये कृते निष्पाद्यते। मोचने इत्यस्मात् धातोः व्युत्पन्नः । यथा स्वर्गः नाम 'दिव्यसुखोपभोगसाधनैः' युक्तं स्थानं यत्र पुण्यवन्तः जनाः मरणानन्तरं गच्छन्ति इति भवति सर्वेषां विश्वासः । तथा मोक्षः नाम न कश्चित् स्थानविशेषः । तत्रोक्तम् –

मोक्षस्य न हि वासोऽस्ति न ग्रामान्तरमेव वा ।
अज्ञानतिमिरग्रन्थिनाशो मोक्ष इति स्मृतः ॥
२५.

यत: मोक्ष: किमपि कैलास,वैकुणठादि लोकरूपौ नास्त्येव मोक्ष: इत्युक्ते हृदयस्य अज्ञानग्रन्थिनाश: एव इति कथ्यते। तवस्तुतः जीवः परमात्मनः एव अंशः । परन्तु अज्ञानवशात् स तत् तथ्यं न जानाति । यदा अज्ञानं विनश्यति तदा साक्षात्कारेणा स परमात्मना

सह तादात्म्यम् अनुभवति । एवं अज्ञानात् मुक्तिः एव मोक्षः। अस्माकम् ऋषिमुनिभिः सूक्ष्मेक्षिकया मानवप्रवृत्तीः अभ्यस्य प्रामुख्येन षडविकाराः निर्धारिताः । तेभ्यश्च रिपुः इति संज्ञा प्रदत्ता । काम क्रोध-लोभ-मोह-मद-मत्सराः इति षडरिपवः विश्रुताः एव । प्रत्येकस्य अन्तः करणे एते विकाराः निभृतरुपेणा निवसन्ति एव । मनसः दुर्बलायाम् अवस्थायां ते उपरि आगच्छन्ति । तपः पूताः योगिनः अपि अस्मिन् विषये न अपवादाः।

विश्वामित्रमेनकयोः –आख्यानम् तु सर्वेषां सुपरिचितमेव ।***'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' २६.***

इति वचनानुसारेणा मनः एव सर्वासाम् आपत्तीनां मूले तिष्ठति । अतः एव मनोनिग्रहः इन्द्रियजयः वा वारंवारं उपदिश्यते शास्त्रकारैः ।

जितात्मन: प्रशान्तस्य परमात्मा समाहित:।

शीतोष्णसुखदु:खेषु तथा मानापमानयो: ॥ २७.

एवम् इन्द्रियाणां निग्रहेण, संयमेन, विकाराणां षडरिपूणाम् उपरि विजयः तेषां च प्रभावात् मुक्तिः एव मोक्षः । यदि विकाराणां प्रभावः न स्यात् तर्हि तस्य प्रज्ञा स्थिरा भवति । एतादृशः विकाररहितः मनुष्यः अनुपमं सुखम् अद्वितीयं च आनन्दम् अनुभवति । स आत्मस्वरुपं साक्षात्करोति, परमात्मनः अंशत्वं प्रत्यक्षीकरोति । स एव जीवन्मुक्तः । इयमेव कृतार्थता मनुजजन्मनः इति ।क्षेमेन्द्र: अस्मिन् विषये एवं कथयति। मनवानां जीवने सर्वा: अंशा: भयेन पूरिता: यत् भयस्य स्पर्शा नास्ति तदेव वैराग्य: तदेव मोक्षसाधनम् इति कथयति।

भोगे रोगभयं सुखे क्षयभयं वित्तेऽग्निभूभृद्भयं

दास्ये स्वामिभयं गुणेखलभयं वंशे कुयोषिद्भयम् ।

माने ग्लानिभयं जये रिपुभयं काये कृतान्ताद्भयं
सर्वं नाम भवे भवेद्भयमहो वैराग्यमेवाभयम् ॥ २८.

यत: बाल्यं तु दु:खमोहसम्मतिना हतं, यौवनं रागोल्बनं भवति, वार्धाक्यं उपभुक्तसुखवैकल्यं शल्याकुलं भवति। वैराग्यं विना सशोकं आलोकं न भवति संसारिणां जीवितं वृथैव। ***बाल्यं***
दु:खमोहसंहतिहतं रागोल्बणं यौवनं

वृद्धत्वंसकलोपभोगकलनावैकल्यशल्याकुलम् ।
वैराग्येण विना विनष्टविमलालोकं सशोकं सदा
संसारे सरतां पुन: पुनरहो यातं वृथा जीवितम्॥२९.

सन्तोषसुखसुधां उत्सृज्य परप्रीत्यै आराधनं विसृज्य मानानि, धनानि,निद्रा,सुखाराधनानि पुंसां भवन्ति।

उत्सृज्य संतोषसुखामृतानि प्रीत्यै पराराधनसाधनानि ।
अहो नु मानानि धनानि पुंसां धनानि निद्रासुखसाधनानि॥ ३०.

प्रिय सङ्.गतानि स्वप्नोपमानानि यौवनानि जरानिपीतानि जीवितानि कृतान्तदष्टानि तथापि शमोपदेशे न कोऽपि मन: करोति।

न कस्य कुर्वन्ति शमोपदेशं स्वप्नोपमानि प्रियसंगतानि।
जरानिपीतानि च यौवनानि कृतान्तदष्टानि च जीवितानि॥ ३१.

यदा संपत्लोल प्रजापति: रणारण्यहरिणी यौवनरुचि: तटित् प्राय तस्मात् जलपद्मकिञ्जल्क भ्रमरवत् कामेन न यापनीय: काल:। अस्मिन् संसारे न विबुधमनो न उपरमते।

यदा लोला लक्ष्मी: क्षितिपतिरणारण्यहरिणी
यदा स्वप्नोन्मेषा तनुघनतडिद्यौवनरुचि: ।
यदा काल: कामं जनजलजकिञ्जल्कमधिप
स्तदा संसारेऽस्मिन्नविबुधमनो नोपरमते ॥

३२.

धनार्जन विचिन्तनं हृदये आरोपति आशावनं चरणशातनं प्रियवियोग दीनानं गृहमज्जनं विहाय पुण्यजन: निर्जनं व्रजति।

धनार्जनविचिन्तनं हृदयरोपिताशावनं
वृथा चरणशातनं खलकदर्य संसेवनम्।
सदा व्यसनशोचनं प्रियवियोगदीनाननं
विहाय गृहमज्जनं व्रजति पुण्यवान्निर्जनम्॥ ३३.

उपसंहार: एवम् अयं क्षेमेन्द्र: मानवजीवने अत्यन्त उपयुक्तानां धर्मार्थकाममोक्षानां चतुर्वर्गानां विवरणं सुलभया भाषाया पामर जनानाम् अपि अवबोधनरीत्या अल्पै: पदै: विवृत्य लोकोप कारकोऽभवत इति वक्तुं शक्यते।

सन्दर्भ: *१.हरिराजानन्तदेवास्तां तस्यात्मजौ तत: ।*

कलशोऽनन्ततनय: क्रमद् भूपौ तदात्मजौ॥ - राजतरङ्गिणी ८-३४४.

२. डा.व्हूलर- काश्मीर रिपोर्ट, पृष्ठ संख्या ४६. २. महाभारतम् - कर्ण-६९/५८.

३. हितोपदेश: २५. ४.
मनुस्मृति: ८-२५.

५. चतुर्वर्गसंग्रह: १-३. ६.तत्रैव १-
५.

७. तत्रैव १-६. ८. तत्रैव १-
८.

९. तत्रैव १-१०. १०. तत्रैव १-
१६. ११. ईशावास्योपनिष्त् १.

१२. त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।
यशसे विजिगीषूणां
योगेनान्ते तनुत्यजाम्॥ रघुवंशम्-१-१

१३. चतुर्वर्गसंग्रह: २-२. १४. तत्रैव २-४.

१५. तत्रैव २-२२. १६. तत्रैव २-२३

१७. सर्वेभवन्तु सुखिन: सर्वेसन्तु निरामया:।
सर्वेभद्राणि पश्यन्तु माकच्छित् दु:ख भाग्भवेत्॥
बृहदारण्यकोपनिषत् १-४-१४.

१८. बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्।
धर्मविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ॥ श्रीमद्भगवद्गीता ७-
११.

१९. मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।
आत्मवत्सर्वभूषु य: पश्यति स पण्डित:॥ श्रीमद्भागवतम् ९-१०-
२७.

२०. कामशास्त्रम् १-२-८.

२१. चतुर्वर्गसंग्रहः ३-३.

२२. तत्रैव ३-११.

२३. तत्रैव ३-१५.

२४. तत्रैव ३-२०.

२५. योगसन्ध्या.

२६. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयं स्मृतम्॥ अमृतबिन्दु उपनिषत् -२.

२७. श्रीमद्भगवद्गीता ६-७.

२८. चतुर्वर्गसंग्रहः ४-१.

२९. तत्रैव ४-३.

३०. तत्रैव ४-९.

३१. तत्रैव ४-१५.

३२. तत्रैव ४-१७.

३३. तत्रैव ४-२७.

****

कुमारसम्भवे चतुर्दशविद्यानां तथा चतु:षष्टिकलानां प्रतिफलनम्

डॉ श्वेतपद्मा शतपथी

विश्वककविना कालिदासेन विरचितेषु काव्यकदम्बकेषु कुमारसम्भवम् अन्यतमम् । शब्दसंयोजना–अर्थगाम्भीर्य्य–अलंकार–सन्निवेशन–रीतिसंस्थापन – औचित्यविचारादिदृष्ट्या काव्यमिदमेकं महत्त्वपूर्णं महाकाव्यम् । "शृङ्गारी चेत् कविः काव्यं सर्वं रसमयं भवेत्" इति कथितदिशा कालिदासः एकः विशिष्टः शृङ्गारी कविः । विशेषतः कुमारसम्भवस्य प्रतिस्थानं शृङ्गाररसेन सरसं भवतीति इति प्रसिद्धिरस्ति । शृङ्गाररसस्य वा रतिभावस्य अक्षुण्णतया वर्णनं कुमारसम्भवे दृश्यते । कुमारः अर्थात् कार्त्तिकेयः ; तस्य सम्भवः जन्म ; यस्मिन् तत् कुमार–सम्भवम् । अर्थात् अस्मिन् महाकाव्ये शिवपार्वत्योः औरसात् एकस्य पुत्रस्य जन्मनः आवश्यकताऽऽसीत् । कारणं दुर्द्दान्तराक्षसतारकासुरवधः ; यस्य प्रभावेन देवाः अपि निष्पीडिताः अभूवन् ।

शिवः सहस्रसहस्रवर्षाणि यावत् तपस्यारतः आसीत् । महान् संयमी, तपस्वी महादेवः ; पुनश्च सर्वदा चिताभस्मालेपः जटाधारी आसीत् । अतः तेन सह पार्वत्याः विवाहः एकस्मिन् समये असम्भवः आसीत् । तदर्थं देवैरेका योजना कृता । शिवस्य मनसि पार्वतीं प्रति रतिभावजागरणार्थं कन्दर्पः विनियोजितः । यदा सः अकाले वसन्तसृष्टिं कृत्वा शिवं पार्वती प्रति आकृष्टं कर्त्तुं प्रयत्नं कृतवान् ; तदा शिवस्य तृतीयनेत्र–बह्निना कन्दर्पः भस्मीभूतो बभूव । एतेन देवाः निराशाः सञ्जाताः । चिन्तितवन्तः यत् – सम्भवतः पार्वत्या सार्धं शिवस्य विवाहः नैव भविता ; तेन च कुमारस्य वा कार्त्तिकेयस्य जन्माऽपि नैव भविष्यति; ततः तारकासुरस्य वधः अपि नैव भविष्यति । पुनश्च देवाः तारकासुरस्य प्रकोपेन तथैव निष्पीडिताः भविष्यन्तीति – देवाः चिन्तितुमारेभिरे ।

अस्मिन् समये स्वयं महाकालः भस्मीभूतस्यापि कन्दर्पस्य सहायतां नीत्वा तथा महादेव्याः महामायायाः पार्वत्याः आशीर्वादेन सर्वत्र एकः शृङ्गारमयः परिवेशः सृष्टः अभवत् । तेन शिवपार्वत्योः विवाहः सञ्जातः । मिलनमपि अभवत् । उभयोर्मध्ये मधुमयमिलनानन्तरं कार्त्तिकेयस्य वा कुमारस्य सम्भवः वा जन्म बभूव । अतः अस्यां प्रक्रियायां सर्वदा शृङ्गारचेतनायाः महत्त्वपूर्णा भूमिका आसीत् । परवर्त्तिनि काले कुमारः स्वप्रवलपराक्रमेण तारका सुरं निहत्य देवानामानन्दबर्धनं कृतवान् । अतः कुमारसम्भवस्य एकस्मिन् पार्श्वे भारतीय शास्त्र विद्यायाः धारा अपरस्मिन् पार्श्वे शृङ्गार कला – इति द्वयं वर्णितम् । वीरतां वा विद्वत्तामाधारीकृत्य यथा चतुर्द्दशविद्यानां तथा शृङ्गारचेतनामाधारीकृत्य चतु:षष्टिकलानां वर्णना अत्र कुमारसम्भवे कृता । एतासां सर्वासां विद्यानां तथा सर्वासां चतु:षष्टिकलानाञ्च वर्णनं कुमारसम्भवे दृश्यते । तदेव अस्मिन् सन्दर्भे आलोच्यते ।

चतुर्द्दशविद्याधारा

नैषधकारेण श्रीहर्षेण स्वीयनैषधमहाकाव्ये नलस्य गुणग्रामवर्णनावसरे एतासां सर्वासां विद्यानामुल्लेखः दृश्यते । यथा –

चतुर्द्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयम्
न वेद्मिविद्यासु चतुर्द्दशस्वयम् । (नैषधे-१/५)

भारतीयज्ञानविज्ञानपरम्परानुसारेण चतुर्द्दश विद्याः भवन्ति –

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्द्दश ।।

अर्थात् चत्वार वेदाः यथा– ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्च । तथा चतुर्भिः उपवेदैः सहिताः ते वेदाः भवन्ति – ऋग्वेदस्य स्थापत्यवेदः, यजुर्वेदस्य धनुर्वेदः, सामवेदस्य गान्धर्ववेदः तथा अथर्ववेदस्य आयुर्वेदः । एतैः चतुर्भिः उपवेदसमेतैः वेदैः सह पुनः षट् वेदाङ्गानि यथा – शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दः तथा ज्योतिषम् । पुनः मीमांसा शास्त्रम्, न्यायशास्त्रम्, धर्मशास्त्रं तथा पुराणम् । एवमाहत्य चतुर्द्दशविद्याः भवन्ति ।

चतुःषष्टिकलाकलापाः

एवमेव भारतीयपरम्परायां चतुःषष्टिकलानां प्रयोगः परिदृश्यते । कला नाम कौशलं वा Skill । संस्कृतवाङ्मये केवलं ज्ञानस्य चर्च्चा न दृश्यते ; अपि तु कलाकौशलानामपि प्रयोगः विद्यते । ताः कलाः यथा –

१) गीतविद्याकला (Art of singing) २) वाद्यकला (Art of playing on musical instruments) ३) नृत्यकला (Art of theatricals) ५) आलेखकला (Art of painting) ६)विशेषाकाछाद्यविद्या (Art of painting the face and body with colour) ७) तण्डूलकुसुमावलिकला (Art of preparing, offering from rice and flowers) ८) पुष्पास्तरण कला (Art of making a covering of flowers for a bed) ९) दशनवसनाङ्गरागकला (Art of applying preparations for cleansing the teeth, cloths and painting the body) १०) मणिभूमिकाकर्म कला (Art of making the ground work of jewels) ११) शय्यारचनाकला (Art of covering the bed) १२) उदकवाद्य कला (Art of playing in music in water) १३) उदकघटकला – (Art of splashing with water) १४) चित्रयोगकला (Art of practically

applying an admixture of colours on the head)१५) माल्यग्रन्थविकल्पकला (Art of designing a preparation of wreathes)१६) केशशेखरपीङ्यज्ञानकला (Art of practically applying an admixture of colours on the head) १७) नेपथ्ययोगकला (Art of practically dressing in the retireing room) १८) कर्णपत्र भङ्गकला (Art of decorating the tragus of the ear) १९)सुगन्ध्यायुक्तिकला (Art of practical application of aromatics) २०) भूषणयोजनकला (Art of setting ornaments)२१) इन्द्रजालकला (Art of Jugglery / magic) २२) कौचुमारयोगकला (A kind of Art) २३) हस्तलाघवकला (Art of Sleight of hand) २४) चित्र–शाकापूपभक्ष्यविकाशक्रिया (Art of preparing varieties of salad, bread, cake and delicious food) २५) पानकरसरागासवयोजनकला (Art of practically preparing palatable drinks and tingling draughts with red colour) २६) सूचिवायकर्मकला (Art of needle works, tailoring and wearing) २७) सूत्रकर्मकला (Art of playing with thread) २८) वीणाडमरुकवाद्यकला (Art of playing on veena, a stringed instrument and small two headed drum) २९) प्रहेलिका कला (Art of making and solving riddles) ३०) प्रतिमालकला (Art of reciting verse as a trial for memory or skill) ३१) दुर्वाचककला (Art of practising language difficult to be answered by others) ३२) पुस्तकवाचनकला (Art of reciting books) ३३) नाटकाख्यायिका दासनकला (Art of solving enigmatic) ३४) पट्टिकावेत्रवनविकल्पकला (Art of preparation of shield, cane and arrows) ३५) तुर्ककर्मकला (Art of spinning by spindle) ३६) तक्षणकला (Art of carpentry) ३७) वास्तुकला (Art of Engineering) ३८) रौप्यरत्नपरीक्षाकला (Art of testing silver and jewels) ३९) धातुवादकला (Art of metallurgy) ४०) मणिरागन्द्यानकला (Art of preparing jewels) ४१) आकारन्द्यानकला (Art of mineralogy) ४२) वृक्षायुर्वेदयोगकला (Art of practicing medicine or medical treatment by herbs) ४३) मेषकुक्कुटलवकयुद्धविधिकला (Art of knowing the mode of fighting of lambs, cocks and birds) ४४) शुकशारिकापरिपालनकला (Art of maintaining or knowing the conversation between male and female cockatoos) ४५) उत्सादनकला (Art of healing or a person with perfumes) ४६) केशमार्जनकौशलम् (Art of combing hair) ४८) म्लेच्छितकलाविकल्पविधि: (Art of fabricating barbours or foreign sophistry) ४९) देशभाषाद्यानकला (Art of knowing provincial dialects) ५०) पुष्प–शकटिकानिमित्ताद्यनकला (Art of knowing predication by heavenly voice or knowing preparatory of toy, carts by flowing) ५१) यन्त्रमातृकाकला (Art of mechanics) ५२) धारणमातृकाकला (Art of the use of amulets) ५३) संवाच्यकला (Art of conversation) ५४) मानसी–काव्यकला (Art

of composing poetry mentally) ५५) क्रियाविकल्पकला (Art of designing a literary work or a medical remedy) ५६) काव्यरचनाकला (Art of composing poetry)५७) अभिधानकोशछन्दोद्यानकला (Art of the use of lexicography and metres) ५८) वस्त्रगोपनकला (Art of concealment of clothes) ५९) द्युतविशेषकला (Art of knowing gambling) ६०) आकर्षणक्रीडाकला (Art of playng with or magnet) ६१) बालक्रीडाकर्मकला (Art of using children's toy) ६२) वैयायिकी विद्यान्द्यानकला (Art of enforcing discipline) ६३) वैजयिकी विद्यान्द्यनकला (Art of gaining victory) ६४) व्यायामिकी विद्यान्द्यनकला (Art of awakiening master with music at dawn)

कविकुलगुरुणा कालिदासेन विरचिते कुमारसम्भव– महाकाव्ये उपरि निद्दिष्टानां चतुर्द्दशविद्यानां तथा चतु:षष्टिकलानां वर्णनं विभिन्नेषु स्थानेषु स्पष्टतया दृश्यते । अत: कुमारसम्भवमेकं कलापूर्णं विद्वत्तासूचकं महाकाव्यमिति कथने काऽपि हानि: नैव भविष्यति ; कुमारस्य जन्माभावेन तारकासुरस्य वध: अपि नैव भविष्यति । पुनश्च देवा: तारकासुरस्य प्रकोपेन तथैव निष्पिडिता: भविष्यन्तीति – देवा: चिन्तितुमारेभिरे । अस्मिन् समये स्वयं महाकाल: भस्मीभूतस्यापि कन्दर्पस्य सहायतां नीत्वा तथा महादेव्या: महामायाया: पार्वत्या: आशीर्वादेन सर्वत्र एक: शृङ्गारमय: परिवेश: सृष्ट: अभवत् । तेन शिवपार्वत्यो: विवाह: सञ्जात: । मिलनमपि अभवत् । उभयोर्मध्ये मधुमयमिलनानन्तरं कार्त्तिकेयस्य वा कुमारस्य सम्भव: वा जन्म बभूव । अत: अस्यां प्रक्रियायां सर्वदा शृङ्गारचेतनाया: महत्त्वपूर्णा भूमिका आसीत् । परवर्त्तिनि काले कुमार: स्वप्रवलपरोक्रमेण तारकासुरं निहत्य देवानामानन्दबर्धनं कृतवान् । अत: कुमारसम्भवस्य एकस्मिन् पार्श्वे भारतीयविद्याया: धारा ; अपरस्मिन् पार्श्वे शृङ्गारकला इति द्वयं वर्णितम् । वीरतां वा विद्वत्तामाधारीकृत्य यथा चतुर्द्दशविद्यानां तथा शृङ्गारचेतनामाधारीकृत्य चतु:षष्टिकलानां वर्णना अत्र कुमारसम्भवे कृता । एतासां सर्वासां विद्यानां तथा सर्वासां चतु:षष्टिकलानाञ्च वर्णनं कुमारसम्भवे दृश्यते । तदेव अस्मिन् स्नदर्भे आलोच्यते ।

चतुर्द्दशविद्याधारा

नैषधकारेण श्रीहर्षेण स्वीयनैषधमहाकाव्ये नलस्य गुणग्रामवर्णनावसरे एतासां सर्वासां विद्यानामुल्लेख: कृत: दृश्यते ।

चतुर्द्दशविद्यानां प्रसङ्गे कालिदासस्य कुमारसम्भवमेकं प्रकृष्टमुदाहरणम् । चतुर्णां वेदानां विषये अत्र उल्लेख: बहुधा विद्यते । ब्रह्मण: स्तुतिसमये तथा भगवत: विष्णो: स्तुतिसमये चतुर्णां वेदानां तथा दर्शनानामुल्लख: कालिदासेन कृत: । यता –

उद्गातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्
कर्मयज्ञः फलं स्वर्गः तासां त्वं प्रभवो गिराम् ।
त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीम्
तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः । (कु-२/१२/१३)

एवमपि पञ्चमसर्गे पार्वती वेदाध्ययने निपुणा इति कालिदासेन वर्णितं यथा –

कृताभिषेकां हुतजातेवदसं
त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।
दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्
न धर्मबृद्धेषु वयः समीक्ष्यते । (कु-५-२७)

न केवलं चतुर्द्दशविद्यानामपि तु चतु:षष्टिकलानामपि वर्णनं कुमारसम्भवस्य विभिन्नेषु स्थानेषु कृतं दृश्यते । अत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते । यथा –

१) आलेख्यकला – आलेख्यकलाविषये बहु सुन्दरं वर्णनं कुमारसम्भवे दृश्यते । यथा –

अमीच कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः
चित्रन्यस्ता इव गताः प्रक्रामालोकनीयताम् । (कु.स. २/२४)

अत्र चित्रन्यस्ता इति पदेन आलेख्यकलायाः निर्द्देशः कविना कालिदासेन कृतः । आलेख्यकलाचित्रणे कविकुलगुरुः कालिदासः सिद्धहस्तः इति तस्य मेघदूतेऽपि प्रतिपादितम् । यथा–

त्वामालिख्यप्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्त्तुम् ।
अस्त्रैस्तावन्मुहुरुहुरुपचितै र्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मि न्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः । (उ.मे.-४७)

अत्र शिलाखण्डस्य उपरि वन्यजातैः धातुरागैश्चित्राङ्कनस्य वर्णनं स्पष्टतया कृतम् । एवं प्रकारेण आकाशमार्गात् हिमालयपर्वस्य चित्रणं स्पष्टरूपेण कालिदासेन कृतमिति यथा –

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः । (कु.स. २/१)

पुनश्च चित्रकलाप्रसङ्गे कालिदासः वर्णयति यथा –

यस्याप्सरोविभ्रममण्डनानां
सम्पादयित्री शिखरैं र्विभर्त्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागा –
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् । (कु १/४)

पार्वत्याः रुपवर्णनप्रसङ्गे कालिदासेन आलेख्यकलायाः अद्भुतं निदर्शनं प्रदर्शितं यथा –

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नात्
एकस्थसौन्दर्य्यदिदृक्षयैव । (कु – १-४६)

एवमपि सुगन्धिसन्निवेशनकलायाः वर्णनं कालिदासेन कुमारसम्भवे बहुत्र कृतम् । वृक्षेभ्यः, वल्लरीभ्यः, पुष्पेभ्यः, पल्लवेभ्यः तथा कुञ्जरेभ्यः सुगन्धस्य आविर्भावः भवतीति कालिदासेन बहुधा कुमारसम्भवे प्रतिपादितम् । उदाहरणं यथा –

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं
विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूताः
सानूनि गन्धः सुरभीकरोति । (कु.स. १/६)

पुनश्च औषधिगुल्मेभ्यः यः सुगन्धः संगृहीतः भवति ; तादृशः गन्धः मनुष्यस्य विभिन्नानां रोगाणां निराकरणार्थं प्रयुक्तः भवतीति कविना प्रतिपादितं यथा –

वनेचराणं वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम् अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ।(कु– १/१०)

कुमारसम्भवे सङ्गीतकलाविषये बहुत्र वर्णना दृश्यते । भर्तृहरिणा सङ्गीतकलायाः विशेषत्वविषये उक्तं यथा –

साहित्यसङ्गीतकला विहीनः
साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः ।

अतः सङ्गीतकला मनुष्यजीवनस्य कृते अतीव उपादेया कला । कलाप्रियः कालिदासः स्वसाहित्ये विशेषरूपेण कुमारसम्भवे बहुत्र बहुधा वर्णयति यथा –

प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पबृष्टि ।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ।

तत्रैव कुमारसम्भवे सङ्गीतप्रियः नटराजः शिवः सङ्गीतं श्रुत्वा आनन्दमनुभवतीति कालिदासः वर्णयति यथा –

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवाः भवन्ति । (कु. ३/४०)

धनुर्विद्याकलाविषये कालिदासेन कुमारसम्भवे वर्ण्यते यथा –

तवप्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः
धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये । (कु.स.-३/१०)

अत्र कुसुमायुधस्य कन्दर्पस्य धनुर्विद्याकलाचातुर्य्यविषये बहुसुन्दररूपेण कालिदासेन वर्णितम् ।

एवमपि अन्यासां नृत्यादिकलानां प्रसङ्गे कुमारसम्भवे यद्वर्णनमस्ति ; यदि तस्य अनुसन्धानं क्रियते तर्हि एतज्ज्ञातुं शक्यते यत् प्रायशः उपर्य्युक्तानां चतुःषष्टिकलानां विषये कालिदासेन कुमार सम्भवे विस्तृततया वर्णितम् । अतः समग्रसंस्कृवाङ्मये कुमारसम्भवमेकं समस्तकलापूर्णं महाकाव्यम् इति वक्तुं शक्यते ।

सहाचार्य्या
साहित्यविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
तिरुपतिः

MODERN SANSKRIT POET AND POETRY IN RAJASTHAN – A SELECTED APPROACH

Dr. Tania Sikder
Assistant Professor, Deptt. of Sanskrit
Krishnath College, Berhampur, West Bengal

Abstract

Sanskrit is the lifeline of the critical consciousness of India. It is not merely a language. It's the lifestyle of India. Enriched with Indian scriptures, Sanskrit gives the divine message of world peace and prosperity of mankind. Rajasthan is the only state in the country which has a separate department of Sanskrit Education. Established in the year 1958, the department has been working for the promotion and propagation of Sanskrit language in the state. Successive governments in the state have attached great importance to Sanskrit language. Departmental institutions offer a wide variety of Sanskrit subject including Nyaya Darshan, Mimamsa, Sankhya-Yoga, Paurahitya, Jain Darshan, Vastu Shastra, Samsudrik Shastra, Philosophy of Ramanujan and Nimbark, Vedanta etc. which will Influence our future research in a big way. Rajasthan has been an unprecedented example of chivalry, sacrifice and learning. Sanskrit literature has been flourishing here since the tenth century. Pink City Jaipur, the capital of Rajasthan was regarded as the centre of Sanskrit learning, next only to Varanasi until a few decades

back. Rajasthan is also well-known for it's collection of ancient Sanskrit manuscripts throughout the literary world.The future is born in the womb of the past. In Rajasthan, where such Sanskrit practice was rich in the past, it is still there today. The contribution of Rajasthann in Modern Sanskrit literature is the subject of discussion here.

Keywords

Literature, Modern Sanskrit, Philosophy, Education, Sanskrit, Manuscripts.

Article

It is found in the realm of Sanskrit literature and sanskritic studies that thousands of poets, writers and scholars have joined in the extension of literary field where everyday new lines, fresh verses with accepted metres or without metres, but endowed with new approach, style and charming. Quality appears through print media or social media. It is good enough to accept the fact that Sanskrit is not a dead language or dying one, but living like glittering pearls in the world literature.

Scholars of linguistic studies agree that Sanskrit, though flourished thousands of years ago, is a modern language in structure. It's uniqueness in expressive quality has surpassed all other languages of the world. But modernism in the true sense of the term has been involved in Sanskrit poetry possibly in

the eighteenth century onwards, just after the adopting native '*sastric*' treasure in the education policy by the then East India Company in India. May there be a debate, but it is true that the british rulers had patronised Sanskrit studies in schools and college for their own interest.

Modernism in Sanskrit literature has been noticed in the content, style and expression of innumerable poems of Janaki Ballabh Shastri, Bhaṭ ṭ a Mathuranath Shastri, Abhiraj Rajendra Mishra, Rebaprasad Dwivedi, Sri Nivas Rath, Radhavallabha Tripathi, Hariram Acharya, Bacchulal Avasthi, Puspa Dixit, Harshadev Madhav, Jagannath Pathak Harinarayana Dikshit, Sitanath Acharya and many others. All of them does not belong to the state of Rajasthan. But their contribution to modern Sanskrit has been accepted with regards by the scholars of modern times.

Let us take a glance on the poets of Rajasthana;

1. Bhatta Mathuranath Shastri – Jaypur, Rajasthan.
2. Hariram Acharya – Jaisalmer, Rajasthan.
3. Balakrishna Dikshit – Jodhpur, Rajasthan.
4. Bhatta Jagajivan – Jodhpur, Rajasthan.
5. Sitaram Bhatta Parvanikar – Joypur, Rajasthan.
6. Sri Krishna Ram Bhatta – Joypur, Rajasthan.
7. Nityananda Sharma – Jodhpur, Rajasthan.

8. Acharya Gnanasagar – Sikar, Ranauli, Rajasthan.
9. Dr. Ramesh Ch. Sukla – Dhaulpur, Rajasthan.
10. Chatradhar Sharma – Toda, Joypur, Rajasthan.
11. Dwijindralal Sharma Purakyastha (Bengali) – Joypur, Rajasthan.
12. Kashinath Pandeya – Bikaner, Rajasthan.
13. Gopikrishna Vyasa – Jaisalmer, Rajasthan.
14. Dr. Rasikbehari Joshi – Byaber, Rajasthan.
15. Acharya Madhukar Sastri – Rampura, Joypur, Rajasthan.
16. Bholashankar Vyas – Bundi, Rajasthan.
17. Goswami Hari Roy – Jodhpur, Rajasthan.
18. Ramdev Sahoo – Tonk, Rajasthan.
19. Chandradhar Sharma Guleri – Jaypur, Rajasthan.
20. Krishnadatta Joshi- Vogjad, Rajasthan.
21. Gangasahay Sharma- Bandi, Rajasthan.
22. Gopinath Dadhich – Joypur, Rajasthan.
23. Harinarayan Sharma – joypur, Rajasthan.
24. Mahavirprasad Joshi – Jhunjhunu, Rajasthan.
25. Swami Lakshman Shastri – Bikaner, Rajasthan.
26. Dr. Brahmananda Sharma – Ganganagar, Rajasthan.
27. Sampurnadatta Mishra – Bharatpur, Rajasthan.

28. Dr. Narayan Shastri ‘kankar’ – Joipur, Rajasthan.
29. Dr. Nandakishor Goutam – Joipur, Rajasthan.
30. Dr. Chandrakishor Goswami – Bharatpur, Rajasthan.
31. Shibadatta Sharma ‘chaturveda’ – Joypur, (Birthplace). Rajasthan.
32. Ambikadutta Vyas – Joipur, (Birthplace) Rajasthan.
33. Srinivas Shastri – Joypur, Rajasthan.

It is true that the names of the poets mentioned above do not reflect the actual number of Rajasthani poets in Sanskrit, but they are certainly a big part of the literary world. We may take some poets and their verses or lines to exhibit the essence of modernism in Sanskrit.

Bhatta Mathuranath Shastri – Mathuranath, one of the countable modern poet in Sanskrit, was born in Joypur, Rajasthan in 1889. He studied Sanskrit through traditional system and then acquired knowledge from Govt. institutions. This gem of Rajasthan served ‘Maharaja - Sanskrit college for many years, and wrote hundreds of verses, articles, dissertations, stories, novels, commentaries on śāstras and many others. He created new styles of verses based on ‘kundaliyan’ as Manjunatha, and this modern style has brought him into the height.

Manjunāth (Mathurānāth), Vyākaranācārya and Sāhityacārya, wrote Gazal style and geet style in Sanskrit. Among his innumerable writings the following are certainly objects of attraction.

1. Prose literature – Ādarśaramaṇ ī, Mahārāja Mān Singha.
2. Poetry – Manolahari, Surabharati, viyoginīvipralāpaḥ . Jayapuravaibhavam, Sahityavaibhavam, Govindavaibhavam, Mahendranirajanam, Mangalajalagitih, etc.
3. Articles – Rasasiddhanta (thesis) and hundreds of research papers.
4. History- Bihanacaritam, Bharativaibhavam.
5. Story- Nirasapranayah, Sarata, Premnahpratidanam etc.

Mathuranatha innovated 'kundaliyam' verse - a mixture of Rola, Ullalla and Doha. Modern thinkers are also reflected there in, as

सज्जनमैत्री सन्ततं स्नेहमरं पुष्णाति
क्रमशो वृद्धिमुपागता दोषायिमुष्णाति ॥
दोषानपि मुष्णाति निर्गुणे गुणमाधत्ते
निर्वेदं निर्वास्य मनसि सममोदं दत्ते ।
सत्कार्येषूत्साहवर्धिनी जडतामैत्री
स्नेहसारविश्रम्भसन्तता सज्जनमैत्री ॥

It is easily understood from the above cited verse that a good companion gradually waives bad quality of one and penetrates good quality. On the reverse we see -

दुर्जनमैत्री पूर्वतः प्रीतिं प्रकटयति
स्वार्थविभङ्गे कुत्रचित्स्नेहं विघटयतीव । etc.

Thus, selfishness of friends in modern times has been reflected in the Kundaliyān verse of Mathurānāth, (pen-name 'Mañjunāth'). His patriotism was reflected in the poem 'Bhāratavibhā' in Kundaliyān verse. Ethical poems in 'Sāhityavaibhavaṃ' were also composed in Kundaliyān. Behaviours and deeds of common people have been vividly painted in the poems of 'Nitivithī'. So Mathurānāth occupies a prominent position in the world of modern Sanskrit poetry.

2) Hariram Acharya – (One of the great modern poets)

Hariram, took birth in Jeysalmer of Rajasthan in the year 1936. He served as lecturer, then Reader and then Head of the Department of Sanskrit in Rajasthan University. He was a great scholar and was versed in drama and dramaturgy. He wrote and composed many articles, dramas, dialogues of films and hundreds of research papers. He was honoured with president medal of India in 2005.

Some of Hariram's creations are –

1) Pūrvāśākuntalam – a drama (awarded)
2) Madhucchandā – lyrical poetry.
3) Nachiketākāvyaṃ – poetry on new metres.
4) Saṃkalpagītī – poems.

We may cite the following verses of Saṃkalpagītī to notice his style adopted in modern Sanskrit -

यूयं दीपं प्रज्ज्वालयत
तिमिरं स्वयं गमिष्यति रे ।
अमृतचिन्तनं निमिषं कुरुत
गरलं स्वयं गमिष्यति रे ॥

'Light the lamp on! The darkness will be disappeared. Think on nectar (truth), poison will be vanished.'

गतिविकला विज्ञानविजडिता
सन्त्रस्ता रोदिति मानवता
निर्मितिबीजं भूमौ वपत
सौख्यं स्वयं फलिष्यति रे ।
तिमिरं स्वयं गमिष्यति रे ॥

Motion is not spontaneous, science is indifferent, Oppressed humanity is concealing. Sow the reap of humanity or structure of humanity, friendship in all sphere will be flourished. Darkness will be disappeared. Thus, a clear message has been

sent to the people of modern India through Hariram's poem.

Modernism with new gesture in poetry is welcome by Vidyadhar Shastri of Bikaner (Born in 1901) -

प्रतिक्षणं यत्र मतिर्नवीना
गतिर्नवीनैव च यत्र नित्यम् ।
कथं न तस्मिन्नवमस्तु काव्यं
युगे युगे नव्यविमर्णशीले ॥

(हरनामामृतं
महाकाव्यम्)

Bramhananda Sharma of Rajasthan has made a clear contribution in the field of modern Sanskrit with his ideology of patriotism, equality, justice. He has referred to distress of labour class of our motherland. It is –

पुष्पं यत्र फलं तत्र प्रकृतौ गतिरीदृशी ।
श्रमोऽत्र धनमन्यत्र तेन लोके व्यतिक्रमः ॥
पादपो वारिणा सिक्तः वराकेन फलाशया ।
फलमन्यत्र संलग्नम् अश्रुणि चास्य नेत्रयोः ॥

Dr. Narayan Shastri has also used simple language (words and meaning) to express his thinkings through poems in such a way that students

of Sanskrit may easily understand them. One of such verse is -

आसीत्पुरा रावण एक एव
लोकार्तिकारी परदारहारी।
किन्त्वद्य नैके भुवि तेन तुल्या
अत्याचरन्तो न मनाक्त्रपन्ते ॥

It is true indeed that oppression in guise rules the labour sector of industries in modern world. Poets, as human beings, and aware of modern industrial culture and lives of deprived workers in different sectors. Dr. Chandra Kishor Goswami has bowed down to the workers thus -

शुष्कान्नं सदपि श्रमेन मधुरं यस्मै भवत्यमृतं
शय्या लोष्ठविनिर्मितापि सुखदा पौष्पीव यस्मै सदा।
भाले स्वेदकणा लसन्ति मुक्ता स्थला यथा यस्य च
कर्म्यण्येव निलीनपूर्णमनसे श्रान्ताय तस्मै नमः ॥

In this way the poets of Rajasthan like Ram Dave and others have mentioned patriotism, love towards humanity, Education for women, ethics and other social values, equality, democracy, evil and good characters in their poems which have been honoured and accepted as pearls of modern Sanskrit literature.

Bibliography and Reference:

1. Bhattacharyya, Amalkumar & Sanchita Bhattacharyya – *Adhunik Samskrita Sahityer Ruprekha* (Bengali), Kolkata: M.L.K.De & Co., 2013.
2. Chattopadhyay, Rita – *20th Century Sanskrit Literature : A Glimpse into Tradition and Innovation*, Kolkata : Sanskrit Sahitya Parisad & Sanskrit Pustak Bhandar, 2008.
3. Dadheech, Ramkumar – *Modern Sanskrit Literature* (Sanskrit Language), Jaipur, Hansa Prakashan, 2018.
4. Raghavan, V. – *Modern Sanskrit Literature*, New Delhi : Sahitya Akademi, 1957.
5. Sen, Subhrajit – *Modern Sanskrit Literature in India : A Bird's eye view*, Kolkata : Sanskrit Pustak Bhandar, 2019.
6. Sen, Subhrajit (Editor) – *Sanskrit Studies in the East*, Kolkata : Sanskrit Pustak Bhandar, 2021.
7. Shukla, Hiralal – *Modern Sanskrit Literature*, New Delhi, New Bharatiya Book Corporation, 2018.

Impact of *Ṛta* on this world

Dr. Mamani Saha, Assistant. Professor, Dept. of Sanskrit,

Berhampore Girls' College, Berhampore, Murshidabad, W.B

Mail ID: mamanikrish84@gmail.com

Abstract

This world and all materials of this world are constantly changing. But this change is happening according a rule. Moon, Earth, wave, Airflow etc are following this rule. Not only this, origin, staying and ruin of this world are following this rule. This rule is so powerful and unchangeable. This rule is called *Ṛta*. *Karya-karaṇbad* (Cause-effect), *Janmantarbad* these doctrines are later formed on the basis of this rule. Also this rule is base of *Dharmaniti.* Impact of Ṛta is everywhere such ecosystem, ecology, in human life, in world management etc.

Key words: *Ṛta, Drarma, Ecosystem, Ecology*

Origin, staying and destruction of this world is rotated as wheel according to time. World and All things of world are circulated according a rule. Some philosophers said God is Controller, Some philosophers said Brahman, someone said, *Prakṛiti* is controller of this rule etc. But this

rule is one and same for everyone. World and all things are managed by this inviolable eternal rule. This rule is invisible but so powerful. This rule is called '*Ṛta*' according to Veda, The word '*Ṛta'* is derived from the root 'Ṛi'. Its meaning is to move. This is the law of truth (Rg.1.70.2). *Mimamsa* philosophers are called it as *'Apurba*' and ordinary people named it '*Karmoniti*'. Because not only origin and ruin, result of work (good deed and bad deed) of human and the main basis of holding the world is following this rule. When this rule is fragmented, the result is very terrible.

Concept of *Ṛta*: Vedic *Ṛsi* felt there is a powerful rule which controls the world. He saw the Changes of weather, season, cycling of of planets, changing the body-shape of creatures and plants, and these factors occur according to follow a rule. This rule is truth, unchangeable. This is cosmic order and called *Rta*. It is the controlling and sustaining power of nature. The power of this rule is not control the natural elements, also human's personal life, social life, culture life etc. In broadly, it is the law of truth, principle of harmony, equality order. Also liberty, ethical rule everything is include in *Ṛta*.

***Ṛta* in world management**: The world is built with main five natural elements such as earth, water, fire (sun), air and sky. All living things survive with the help of these elements. The elements are inert but they do their deeds restlessly. The sun rises according to time. The planets are moving around the sun. The moon is moving around the earth. The tide of sea created in specific time. The sun exploits water from pond, lake, sea etc, then that water comes back on the earth. Trees take minerals from the earth, then trees retuned these through dry leaves. Birth and death of

creature are circulated according to time. Seasons are come and go also to follow this rule. So we see that all natural elements follow the law of truth, *Ṛta*

Ṛta in creation of universe: The world is created to follow a procedure. According to Veda, The world originated by *Jajna-Purusha* gradually. Lord Manu said, *Prajapati* Brahma created the whole world with various elements step by step. In *Sankhya* Philosophy, *Prakriti* created the whole world with the connection of *Purusha* but step by step. *Prakriti* created at first Mahatatva (*Budhi*). Then *Ahankara* is originated from *Mahatattva*, Then eleven senses *(Indriyas*) and five *Tanmatra* are originated from Ahankara. After that, *Pancha Mahabhutas* are originated from *Pancha Tanmatra.* According to *Nyaya-Baisheshik* philosophy the material-world is created with the connection of *Paramanu*. So, we can understand, the world created by following a fixed truth rule.

Ṛta in Environment and ecosystem: The system formed by the interaction of all living organisms with the physical and chemical factors of the environment in which they live, all linked by the transfer of energy and material is called an ecosystem. So, the ecosystem encompasses all living things such as animals, plants and microorganisms) and non-living things (earth, climate, soil, sun, weather and atmosphere). These elements make up the environment. Also, ecosystem is an intricate and interconnected system where living and non-living things function.

In ecosystem, Human plays a vital role. The system was natural when human was the son of nature. But in modern age, the environment and this system is affected by the cause of human activities such as deforestation, use of

plastic, cutting of trees leads to global warming, so melting polar ice increasing the sea level. So, that's why biodiversity is affected and breaks food chain.

***Ṛta* in Dharma**: The word 'Dharma' comes from the root '*dhri'*. It means to hold . In broadly, dharma is human's own duty. *Dhriti, Kshama, dama, asteya, shouch, indriya-nigraha, dhi, vidya*, *satya* and *akrodha* are 10 syndromes of dharma. (*Manusmriti* (6/62). A man become in a real man through these qualities. He becomes a great human being and ordinary men follow him. The social rules, the rules of Country, also all types of rules are so important to hold this dharma. These qualities forward the society to peak of improvement. All scripture such as Veda, Philosophy, Fable literature, Ethics etc. advised to keep these in character. These qualities are so needful in all age to keep balance the Rta.

Philosophical view about *Ṛta*: Philosophers had been seen this world in different perspectives and explained. All Indian philosophy believed that the whole world conducted by an eternal moral order without *Carbak*. All philosophy believe that the world is effect and there is a main role of a powerful conscious entity. It is called *'Iswara*" in *Nyaya-Baisheshika* philosophy. According to *Saṁkya* and *Yoga*, the world created by the connection between Prakriti (unconscious) and *Purusha* (*Chetanatma*). *Purba Miaṁsa* philosophy agreed the *Iswara* and *Brahma* is agreed by *Vedanta* about this matter. This consciousness *Atama* is controlling the world with some rules. The basic concept of all philosophy is the world and all materials are confined with the relation 'Cause and effect'. This relation is including in Ṛta.

Impact of *Rta* in human life: In this world someone sad, someone happy, someone rich, someone poor, someone healthy, someone ill and sometime its cause cannot be explained. Also sometime good person suffering from various matters. Then *Karmabada* has been acknowledged in Indian philosophy for the inequality of individual life. Meaning of this, the result of good deeds is virtue and sin is the result of evil deeds. Janmantarbad (Transmigration) is also recognized in this context. So all philosophers advised to observe virtue. '*Astangik-margas*', 'Tri-*ratna', 'Panca-Mahabrata*', ' *Astangik-yoga*' etc are evidences about this. *Mimaṁsa* philosophy is nicely explained through the "*Apurba*'. Karma is most in practical life, but need *Niskama-karmo*. Lord Krishna explained it nicely. Also sense-control is necessary to achieve the four Purushartho. These types' men are able to get position in society, in country. Also ordinary men follow and respect him. These types men are vital to keep the balance of society, environment, ecology and Ṛta.

Management to maintain *Ṛta*: Human being known as well that, Ṛta or cosmic order is unbreakable. So early humans always try to maintain this rule. They felt that they are son of nature. Natural elements always nourish them as mother and father. So, they worship the natural elements as God. They obey this cosmic law. The relation between man and nature on the one hand and the relation of cosmos with the Ultimate on the other were understood. They felt that the imbalance in any part of the nature affects the as a whole and so maintain harmony among the members of the universe, We find some example about to kill some animals in sacrifice. But in later age it is forbid. SYV3.59, 11.45, 5.43 are example about that a person in Vedic age was

treating environmental factors at par and he cares them wishes well-being of them. Veda said, Varuna is the chief upholder of physical and moral order (Ṛta). He regulates the sun, moon, and stars. He causes the rivers to flow and the clouds to fertilize the earth and rain. He witnesses men's truth and falsehood. This concept was helpful to keep morality and humanity.

In later age, *Dharmasastras* fixed the duty for human being according to *Barnashrama*. Self-resistant was most important in all Barnashrama with own-duty. There are Householder's *panca Mahabrata* played a vital role to hold the society, State or country and whole world. At that time the conception about *Dharma-Adharma* is much helpful to lead the behavior. The main purpose was to maintain the balance the society, country, ecosystem. Ecology, natural elements and arrange of cosmic order. At that time, punishment or *dandaniti* was so important. The king was owner for applying this power. It played a significant role about this.

Now a-days man and other creature are suffering with various problems as physically and mentally. The environmental and ecological has become acute due to population growth, growth of industries, damage of the forests etc. Excessive use of Technology and intellectual power is the cause of this. Consumerist attitude is responsible for this.

In all age all human want to peaceful harmonious and healthy life. This peacefulness and healthiness depend upon his living environment including society. Who wants to become healthy physically and mentally he should keep balance with his natural and social surroundings. Also the

ecosystem in the environment is an inter-depending phenomenon. Nature has fixed certain rules and conditions to maintain the cycles of each component of the environment. Planting the trees is the way to maintain the harmony. Vedic Ṛsi, Indian philosophers, Humanists were also trying to establish the way of abandonment for this. Harmonious and peaceful life comes from the balance of equality . So Vedic Ṛsi uttered-

''Om Sarve Bhabantu Sukhinah.

Sarve Santu Niraamayaah.

*Sarve Bhadrani Pa*syantu

Maa Kaschid-Dukha-Bhaag-Bhavet''. (Brihadaranyaka Upanishad 1.4.14)

:

Bibliography:

1. Bagchi Dipakkumar, 2015(reprint), *Bharatiya Darshan ,* Kolkata, Pragatishil Prakashak.

2. Goswami Sri Bijanbihari, (Tr, & ed.) , 2019. *Veda*, Kolkata, Haraf prakashani.

3. Pathak Ganeshdatta, 2002. *Manusmriti* Baranasi, Rupesh Thakur Prasad Prakashan.

4. Swami Gambhirananda (ed.),1964. *Upanishad Granthabali*, Kolkata, Udbodhan Karyalaya.

5. Singh, Satyaveer (ed.), 2008. *Environmental Studies*, delhi, Vinayaka Publications.

5. Verma,Vishnukant (ed.), 2008. *Vedic Concept of Creation Universe*, Delhi, Pratibha Prakashan.

SOCIO-CULTURAL ASPECTS IN MAHĀBHĀṢYA

Dr. Anitha Kallyadan

Abstract

Mahābhāṣya, an authentic commentary on Aṣṭādhyāyī is an encyclopedic work on Sanskrit grammar. In explaining sūtrā-s, Patañjali adopted the method of questioning and the student raises the issue in an intelligent manner to the teacher who finally solves the problem. Sometimes, the discussion comes to an end without a final judgment on the topic. Patañjali has given simple suggestions to establish his own concepts. He seems to be conscious of his reader's difficulties and limitations, so he tries to make them interesting with maxims, similes, and metaphorical expressions. Expressions and references relating to everyday life enhance the value of the work which also depicts the cultural condition in that period, i.e, Mahābhāṣya throw a flood of light on the social, economic, religious, educational and other aspects of contemporary life. This paper aims at an examination of the socio-cultural aspects reflected in Mahābhāṣya.

Key Words

Maxims, society, concept, religious, socio-cultural, nyāya.

Mahābhāṣya, an authentic commentary on Aṣṭādhyāyī is an encyclopedic work on Sanskrit grammar and it is significant in its approach and vision while dealing

the linguistic concepts. The language of Mahābhāṣya is lucid and elegant, but the interpretation of that work involves insuperable difficulties- *gambhīramarthadṛṣṭyā tu prasannam śabdagauravāt.* The arguments in the Mahābhāṣya are presented in a conversational style as in the dialogues of Plato. In explaining sūtrā-s, Patañjali adopted the method of questioning and the student raises the issue in an intelligent manner to the teacher who finally solves the problem. Sometimes, the discussion comes to an end without a final judgment on the topic. It is a testimony of a given stage in the development of the śāstra. Patañjali has made a remarkable contribution to the field of commentators by evaluating the views of Pāṇini and Kātyāyana and giving simple suggestions to establish his own concepts. He seems to be conscious of his reader's difficulties and limitations, so he tries to make them interesting with maxims, similes, and metaphorical expressions. Expressions and references relating to everyday life enhance the value of the work which also depicts the cultural condition in that period, i.e, Mahābhāṣya throw a flood of light on the social, economic, religious, educational and other aspects of contemporary life.

In fact, history is a living story of the people. It unites a complete picture of its political, social and cultural patterns and desires. Literature and art are two main sources of our knowledge about the social and cultural texture of the past. These sources can bring us close to the life and thoughts of our ancestors. Patañjali quotes maxims, proverbs, illustrations and examples of contemporary men and matters, as a way to justify his views in grammar. These maxims present a picture of India of that time.

Social reflection

The people were endowed with high thinking and they were very cultured. They gave more importance to morality and religious practices. They were more intelligent, virtuous, perfect and strong-willed. Their conversational skill and propriety in selecting words are illustrated. The answer to several questions like *ko dhāvati* (who runs), *kīdṛśo dhāvati* (how runs), *kim varṇo dhāvati* (which colour) etc. in single word *śveto dhāvati*, denotes the genius of the speaker. The word *śveto dhāvati* take two meanings. 'The dog runs' (*śvā ito dhāvati*) and 'the white one runs' (*śveto dhāvati*). And the word *alambusānām yātā* also denotes two meanings, 'able to go to the waters' (*alam busānām yātā*) and 'go to the country of Alambusa'.

They never did anything fruitless and gained two results from one work. Mango trees are irrigated and ancestors are satisfied when conducting the *pitṛtarpaṇa* ceremony under a tree[1]. *na hi bhikṣukāḥ santīti sthālyo nādhiśrīyante* – men do not refrain from setting the cooking pots on the fire because there are beggars who may come to ask for some of the contents. *na hi mṛgāḥ santīti yavā nopyante*- men abstain from sawing barley because there are wild animals, which may devour it, indicates theirs strong willingness to do their jobs while though faced by many obstructions[2]. The scholars who attempt to establish their silly viewpoints blamed society. They do great job for getting minor results is just like taking a small bird from the top of tall bamboo – *saiṣā mahatā vamśastambāllaṭvānukṛṣyate*. The character of laziness and alertness is expressed – *ya āśu kartavyānarthāmścireṇa karoti sa ucyate śītaka iti, yaḥ punarāśu kartavyānrthānāśveva karoti sa ucyate uṣṇaka iti*.

Some persons could not stick on the project for a long time is similar to the character of a mongoose is illustrated by

the *avatapte nakulastitanyāya*, which means a mongoose does not stay in a hot place for a long time. A truly wise man who would watch his surroundings and would collect from it what is essential to his welfare and reject the rest. This kind of human nature is explained by the maxim of fish and its bone (*matsyakaṇṭakanyāya*). When a fish is caught, it is caught with its bone, but when eating, only its flesh is retained. One asking a question about one thing, but his answer is about another thing is a kind of human character is also mentioned through the *āmrān pṛṣṭaḥ kovidānārācaṣṭe nyāya*. *maṇḍūkaplutinyāya*, the frog's movement of jumps denotes another character of a man that the fickle natured men's movement by fits and starts. Avoid one's help after one completes his requirement is another character of a human being is denoted through the *kānthārasārthanyāya – kaścit kāntāre samupasthite sārthamupādatte sa yadā niṣkrāntaāntāro bhavati tadā sārtham jahāti*. One needs the help of the caravan when he is nearing a forest and the moment he has crossed it, he dismisses it.

There are so many universally accepted principles in society. It is seen that the beggar will not refuse the first offering after getting the second one – *bhikṣuko'yam dvitīyām bhikṣām samāsādya pūrvām na jahāti*. Imitation of the actions never transform the qualities of the original one is a reference to indicate the delusions in human beings – *na khalvapyanyat prakṛtamanuvartanādanyadbhavati na hi godhā sarpanti sarpaṇādahirbhavatīti*. By imitating another, one will not become imitated. A lizard cannot be called a snake on the basis of creeping.

The people were keeping morality in their life. They were punished if they do immorality and honored for their moral work. One who keeps his cows back from eating

beans of another because of his virtue, if the cow went to the field and eats the beans, it is treated as immorality and was punished. In the society, there was no competition without rival, but had rivals between equal strength[3]. All cooperated with others while they were in need of help. It can be seen in the *naṣṭāśvadagdharathanyāya*.

The fundamental factor of society is the family, which forms the nucleus of society. Most of the families are joint families, which includes a number of relations. Boiled rice was the favourite vegetarian food, which is sometimes cooked with meat.

Regarding the slaughter of animals, there were some restrictions imposed by the custom in the case of non-vegetarians. Five, five-nailed animals could be taken, but not others.[4.] There permitted to eat the boar and wild cock, but restricted to those from the village itself, [5] and those from the town also enjoyed the privilege of restriction [6]. The flesh of a sheep and deer [7] were used and removed scales and small bones of the fish before eating. Curd (*takram*) and buttermilk (*dadhi*) are used as the ingredients to improve the taste of food – *brāhmaṇebhyo dadhi dīyatām takram kauṇḍinyāya.*

For maintaining the dignity of social relations, certain conventional dinner rules were observed. The servers were not expected to partake while the guests were eating – *brāhmaṇa bhojyantām māṭharakauṇḍinyo pariveṣetām iti na idānīm tau bhuñjate* .

They give more importance to health, for that, they have executed fast, during that time they lived on water and sometimes even without it (*abbhakṣaḥ, vāyubhakṣaḥ*).

In some of the civilizations in the world, women got paramount prominence and they had more roles in society. But the rest do not give appreciable power or role for them. Education for girls was considered as quite important while brāhmiṇ girls were taught Vedic wisdom. This statement, '*kāśakṛtsnī brāhmaṇī*' denotes that the brāhmiṇ girls have the knowledge of *mīmāmsā* philosophy. The girls from the kṣatriya community were taught the use of bow and arrow. But during the era of Patañjali, women had freedom of movement and they enjoyed the respect of their family members. They are permitted to study Vedas and allow performing rituals of sacrifices. The women enjoyed more rights and better positions than what they came to have during the latter period.

There is a reference about various types of diseases and their treatment and they find out their causes. Unclean water causes the foot disease and impure curd is the reason for a fever – *naṭvālodakam pādarogaḥ*, *dadhitrapusam pratyakṣo jvaraḥ*. They believed that the consumption of ghee would keep them alive for a long period- *āyurghṛtam.*

The illustration of a peacock dancing towards his beloved indicates that women performed the dance. Instrumental music like drum beating was common. Other items of recreation are wrestling, walking and fire display.

Economic Aspect

The economic life of the period was copious. The land was the primary source of livelihood. There exist many good professions like trade, industry etc. People were engaged in other types of employment as well.

A periodical supply of water was needed for the fields after the sowing seeds. For the purpose of water supply, they constructed canals-*śālyartham kulyāḥ praṇīyante.* There were at least five artisans in each village; they are *kulāla* (potter), *karmāra* (blacksmith), *vardhakin* (carpenter), *nāpita* (barber) and *rajaka* (washer man). The textile industry had flourished in India to high standards. They made clothes from threads. The process of weaving comprised stretching the wrap and then weaving threads across it with a shuffle[8].

Merchants visited distinct places for trade; it denotes the interprovincial commercial intercourse activity. There is a prohibition on the sale of certain articles. Oil and meat should not be sold whereas cows and mustard can be sold.

Carts and caravans were the main means of transportation. One who travels in caravans is called *śakaṭasārtha*. The horses were used in chariots (*naṣṭāśvadagdharathanyāya*). Patañjali's reference to 500 boats or 500 rafts indicates the flourishing riverine traffic in goods – *pañcauḍupaśatānitīrṇāni, pañcaphalakaśatānitīrṇāni.*

Education

The main aim of education in ancient India was to refine the mind of the people and to strengthen their intellectual and physical aspects. This helps to have a healthy attitude towards life. *Gurukula* system of education existed in that period where the pupils were always under the control of the preceptor[9]. Pupil running away from his teacher's place without completing his study was contempt as '*khaṭvārūḍha*'. An unstudied pupil who wandered from teacher to teacher like a crow is known as *tīrthakākaḥ* (fickle

as a crow). *yo gurukulam gatya na ciram tiṣṭati sa ucyate tīrthakāka iti*. Errors or willful default committing students were punished only for their benefit and not to make them feel hurt by the teacher- *sāmṛterpāṇibhirghnanti guravo na viṣokṣitaiḥ*[10]

Religious and moral concepts

Second Century BC was a period of the revival of Vedic sacrifices and marked the evolution of the Viṣṇu-Vāsudeva cult, which had originated earlier. During the period of Aśoka, the sacrifice of animals was discouraged but it was reinstated in the time of Puṣyamitrasuṅga. In this period, the ascetic religious orders also flourished. The religious condition mainly comprised sacrifice, worship and performance of appropriate rituals. Taking *srāddha* is a custom of satisfying the ancestors by offering *tilotaka* had an important role in religion- *āmrāśca siktāḥ pitaraśca prīṇitāḥ*. There was a custom that existed in that period; escort the beloved guests up to see water or forest, when they returned[11].

Patañjali introduces the word *dharma* and *adharma*- *śabdajñāne dharmaḥ apaśabdajñāne'dharamaḥ*. The knowledge of the correct words leads to merit and the incorrect words lead to demerit. One who murders a brāhmaṇa or who drinks liquor due to ignorance, will become a sinner. That is, ignorance cannot completely serve as a resort[12]. There are some restrictions in the daily life of the people. A cock and a pig nurtured in a village are prohibited to eat. Permission given to eat the stipulated five alone of the five-nailed animals[13] indicated that the other five-nailed animals are not to be eaten. The concept is that, the killing of the killer of Devadatta, never cause the re-entry of Devadatta

(*devadattahantṛhatanyāya*), is one of the finest examples of their moral thought and it denotes that they never admit the killing of a person in revenge. *sannipātalakṣaṇe vidhiranimittam tadvighātasya nyāya* reflect the concepts that never destroy the thing that depends on each other.

The examples given in the commentary are ample evidence of the reflections of social life. A student of Mahābhāṣya can easily understand the socio-cultural elements interwoven in the renderings of Mahābhāṣya.

References.

1. *āmrasekapitṛtarpaṇanyāya,* Mahābhāsya (MB), Paśpasahnika.
2. Compare, *prārabhyate vighnabhayena nīcaiḥ prārabhya-* ………..Nītiśataka of Bhartṛhari.
3. *na hyantareṇa pratiyoginam sparddhā bhavati nyāya*, MB, P. 2.1.68, *tulyabalapreṣaṇa nyāya*. MB, Vol.I, P. 1.4.2.
4. *pañcapañcanakhā bhakṣya, anye abhakṣya,* MB, Paś.
5. *abhakṣyo grāmyakukkuṭo'bhakṣyo grāmyasūkaraḥ,* MB, Paś.
6. *nagaro'pi na bhakṣyate,*
7. *aviravikanyāya,* MB, Vol. IV, P. 4.1.88.
8. *āśriṇāmtantram, protamtantram*, Ibid, 1.3.38.
9. *guruṇā śiṣyavat chātraḥ śiṣyeṇa ca guruścchātravat paripālayaḥ*, MB, Vol. V, P. 6.2.62.
10. *sāmṛtaiḥ pāṇibhirghnanti nyāya*, Ibid,P. 8.1.8.
11. *āvanāntātodakāntātpriya mpāntamanuvṛjet*, MB, Vol. II, P. 1.4.56.
12 *nātyantāyaajñānamśaraṇambhavitumarhati*, MB, Paś.
13 The five five-nailed animals are *śaśaka*(hare), *śalyaka* (porcupine), *godha* (iguana), *khaḍga* (rhinoceros) and *kūrma* (tortoise), Gautamadharmasūtra, 2.8.27.

Bibliography

1. Vyakaranamahabhashya (6 Volumes), Patanjali, Choukamba Sanskrit Prathishtan, Delhi, 2004.

2. India in the time of Patanjali, B N Puri, Munshiram Manoharlal, 1990.
3. India as known to Panini, V S Agrawala, University of Lucknow, 1953.
4. Panini to Patanjali, Bidyut Latha Rai (Ed), D K Print World, Delhi, 2004.

****

THE CONCEPT OF MIND IN THE UPANIṢADS

Sanchita Kundu
Assistant Professor, Department of Sanskrit
Hooghly Mohsin College, Hooghly

Root of Indian Philosophy is there in the *Upaniṣads*. Winternitz says—"In fact the whole of later philosophy of the Indians is rooted in the *Upaniṣads*".[1]
The fundamental doctrine of all the *Upaniṣads* may be summed up in the expression "*verily the world is Brahma*".[2] "omkāra evedaṃ sarvam."[3]
The main teaching of *Upaniṣads* is that the finest essence, the whole universe has it as its self, that is the real—
"*aitadātmyamidaṃ sarvaṃ tat satyam."*[4]
Upaniṣads hold that though the lump of clay appears to be transformed into pot, pitcher etc all the transformations of clay are basically clay, various names are attributed to it, similarly there is no substance called transformation. Reality is *Brahman*. "*vācārambhaṇaṃ vikāro nāmadheyaṃ mṛttiketyeva satyam"*.[5]
All transformation is mere name, all this is based on speech. *Badarāyaṇa* says—
"*tadananyatvamārambhaṇaśabdādibhyaḥ*."[6]
If the world would have been the effect of *Brahman*, there would have been difference between these two.

But *Advaitins* establish this world is mere appearance. Realty is *Brahman*. World has no real entity. *Chāndogyopaniṣad* says —

"*sa ātmā tattvamasi*".[7]

"That is the Self. Thou art that". *Muṇdaka Upaniṣads* says —

All this is but Brahman—

"brahmaivedaṃ viśvam".[8]

Upaniṣads mainly deal with *Brahman* or Absolute Truth of the universe and the knowledge concerning Him. *Upaniṣads* search for the truth. Questions regarding the mystry of the universe is the starting point of the *Upaniṣads*. At the beginning of the *Śvetāśvataropaniṣad* we see the questions: Where are we born, where do we live and where do we go? O, ye who know Brahman, tell us at whose command we abide here whether in pain or in pleasure. Should time or nature, or necessity or chance, or the elements be considered to be the cause, or he who is called *Puruṣa*, the man that is the Supreme spirit – that created this universe.

"kiṃ kāraṇaṃ brahma kutaḥ sma jātā
jīvāma kena kva ca saṃpratiṣṭhāḥ/
adhiṣthitāḥ kena sukhetareṣu
vartāmahe brahmavido vyavasthām//" [9]

We are unable to get happiness from the finite. This happiness of the world is transient. Eternal happiness is achieved only through the realisation of the Infinite. The sages of the *Upaniṣad* try to lead us to

this reality which is infinite existence (Sat), absolute knowledge (Cit) and pure delight *(Ānanda)*.

Śankarachārya said in his commentary on the *Brahmasūtra* that- this world is not the reality, only Brahman is true. *Upaniṣads declare that* "The whole Universe is the *Brahman*, the *Brahman* is the *Ātman*."—

"sarvam khalvidaṃ Brahma". [10]

Brahma is the creator of the universe. The universe has its origin from *Brahma*. But *Brahma* is '*Svayambhū'*. No body has created *Brahma*. *Brahma* is eternal.

The fundamental doctrine of all the *Upaniṣads* may be summed up in the expression "*verily the world is Ātman*". "*ātmaivedaṃ sarvam*"[11] The very first verse of Iśopaniṣad exposes in full bloom the core theme of the *Upaniṣads*, namely the spiritual unity and solidarity of all existence of the visual world.

"Īśāvāsyamidaṃ sarvaṃ yat kiṃca jagatyāṃ jagat." [12]

Upaniṣads say that the whole universe is within *Brahman*, everything that is observable is completely within *Brahman*. The things we see, according to *Upaniṣads,* is a work of '*Māyā'*, a creative magic power of *Brahman*. When there is duality, one sees something, one smells something, one tastes something, one hears something, one thinks of something, one touches something and one knows something. When everything has become the Self, what is left to be seen and by what, what is to be smelt and what is to be tasted and what is to be

communicated and what is to be heard and what is to be thought and what is to be touched and what is to be known? What can help one to know the Self by whom the world is known.[13] The Self is to be attained following this way as "Not this, Not this".[14] The Self is imperceptible for it is not perceived. The Self is undecaying for It never decays. The Self is beyond suffering for It never feels pain and never perishes. In order to know 'Self' one should be under the constant urge for knowing 'Self'. In the *kaṭhopaniṣad* we see one indomitable boy appeared before *Yamarāja*, the king of Death. The boy was eager to know the answer of his question as he knows that only *Yamarāja* knows the mystery of death. He asked *Yamarāja*—

"devairatrāpi vicikitsitaṃ kila tvaṃ
ca mṛtyo yanna suvijñeyamāttha/
vaktā cāsya tvādṛganyo na labhyo
nānyo varastulya etasya kaścit// " [15]

After the exchange of some repartee with the boy *Yamarāja* surrendered ultimately to the indomitable quest of the boy who was tormenting under an intense pressure of inquisitive mind to know the most secret of knowledge from *Yamarāja*—

"na jāyate mṛyate vā vipaścinnāyaṃ
kutaścinna vabhūva kaścit/
ajo nityaḥ śāśvato'yaṃ purāṇo
na hanyate hanyamāne śarīre//"[16]

Supreme Self is neither born nor does It dies. It is not created from anything nor does it create

anything. It has no origin, it is eternal ever existing and It does not perish when body is perished.

For describing this Self the sage metaphorically said that this body is like a chariot and the intelligence is its driver; mind is rein and the ten senses are its horses.

"ātmānaṃ rathinaṃ viddhi śarīraṃ rathameva tu/
buddhiṃ tu sārathīṃ viddhi manaḥ pragrahameva ca//
indriyāṇi hayānāhurviṣayāṃsteṣu gocarān /
ātmendriyamanoyuktaṃ bhoktetyāhurmaṇīṣiṇaḥ //" [17]

These horses are every time being attracted towards the materialist world and if intelligence can not control them then they will go astray for being attracted towards the glitters of the prosaic world.

Upaniṣads express the doctrine of the unity of the world with the Brahman and the unity of the *Ātman* with the *Brahman*. Knowing oneself, means knowing *Brahman*, the all-pervading Reality. One who knows thus, perceives oneself in everything and everything in oneself. In the *Chāndogyopaniṣad Āruṇi* told that, ‘‘In the begining, my dear, all this was Existence *(sat)*, the one only without a second. Some people say all this in the beginning was non-existence *(asat)*, the one only without a second and from that non-existence, emerged the existence of the world—

"*sadeva, somyedamagra āsīdekamevādvitīyam. taddhaika āhurasadevedamagra āsīdekamevādvitīyaṃ tasmādasataḥ sajjāyata.*"[18]

Here the *Sat* stands for "the real", "the Being", "the Existence". This *Sat* is that which unfolds itself as

everything, from the most subtle Soul in each living being, to the boundless, gross, material world. So whole universe is within *Brahman*. *Brahman* is '*ekamevādvitīyam'*.[19] The same non-duality is there in the *Bhagavad Gītā*—

"nāsato vidyate bhāvo nābhāvo vidyate sataḥ". [20]

If one realizes *Brahman* in this world then his life is successful, if it is not so then there is great destruction. Wise men who realize *Brahman* here become immortal after death.

Sages say the path of realisation of truth is sharp like rajor's edge. The seeker of true knowledge have to walk through that path cautiously and carefully. *prāpya varān nibodhata* [21] — to proceed through this path one should be enriched with the advice of the persons who have realised truth—

"*tameva dhīro vijñāya prajñāṃ kurvīta brāhmaṇaḥ.*" [22]

In the *Muṇḍakaponiṣad* two beautiful birds have been portrayed as symbol of *Paramātmā* and *Jīvatmā*. Among the two one is very much allured in eating and tasting fruits of different trees and the other does not eat but only observes all the time. The first one the individual soul *(jīva)* experiences the results, bad and good of its *karma* and the bondage of sorrows and miseries. Because the Supreme Soul does not experience it is pure consciousness.

"dvā suparṇā sayujā sakhāyā samānaṃ vṛkṣaṃ pariṣasvajāte/
tayoranyaḥ pippalaṃ svādvattyānaśnannanyo'bhicākaśīti// "[23]

This Supreme being is to be realised by pure mind. There is no diversity in Him. He who finds diversity in *Brahman* undergoes death after death. [24]

Desire is the root of all worldly appearances. Being attached to the worldly objects man is engaged in work and attains the fruit of his action in this world. After death attaining exhaustively in the next world the fruit of whatever he did in this world, he comes back to this world again for work—

"*prāpyāntaṃ karmaṇastasya yat kiñceha karotyayam. tasmāllokāt punaraityasmai lokaya karmaṇe*". [25]

He who desires must have to get the fruit of action. But the man who does not desire never transmigrate. He who has no desire and is free from desire attains the Self and hence attains all. He becomes *Brahman* and is merged in *Brahman*—

"*yo'kāmo niṣkāma āptakāma ātmakāmaḥ na tasya prāṇā utkrāmanti brahmaiva san brahmāpyeti*". [26]

The cognizant sages, the knower of *Brahman*, being free from bondage attain liberation—

"tena dhīrā api yanti brahmavidaḥ svargaṃ lokamita ūrdhvaṃ vimuktāḥ". [27]

Ignorants, hunger after the glitterings of virtual world, enter the blinding darkness of death and remain ever thirsty for the nector of bliss of awareness of the Supreme. But he who has attained the illuminated domain of *Ātmā* can realize that the *Ātmā* who has entered into the unconscientious body is no other than the cause of the universe as he is the creator of all. He realizes all is his *Ātmā* and he is the *Ātmā* of all-

"sa viśvakṛt sa hi sarvasya kartā". [28]

The knower of the Supreme Being becomes immortal but ignorants suffer misery. When a wise person realises that the *Ātmā* is the all-pervading universal Soul which is pure consciousness present in all living beings, he detaches himself from all the worldly care and remains with the *calmness* and looks towards all the creatures with equanimity and respect. So he never blames any one or he never wishes to protect himself—

"na tato vijugupsate". [29]

Those who are learned and erudite enough realise that this Supreme and magnificent entity is unperceivable and beyond any description, the *Ātmā* which is pure consciousness and an embodiment of *Brahman*, is the essence, the basic and foundation as well as the originating and driving force of everything that exists.

"manasaivānudraṣṭavyaṃ neha nānāsti kiñcana." [30]

A restless unstable mind seeks for the diversity of life runs through birth and death. It is only the intentless of mind that realises the Supreme Being as devoid of birth and death and becomes conscious of its Eternal and Imperishable entity—

"ātmā mahān dhruvaḥ." [31]

An enlightened, wise man learns about *Brahman* and contemplate upon nothing else but *Brahman*. He finds all as the Self. The evil does not touch him. He transcends all evils. He who is free from sins, desires and doubts, attains *Brahman*—

"eṣa nityo mahimā brāhmaṇasya na vardhate karmaṇā no kanīyān/
tasyaiva syāt padavittaṃ viditvā na lipyate karmaṇā pāpakena//"[32]

This Supreme Self is unborn and eternal. It does not decay or die. It is eternal bliss and eternity called *Amṛta*. It is fearless. A person who knows this becomes one like the fearless *Brahman*—

"sa vā eṣa mahānaja ātmājaro'maro'mṛto'bhayo brahmābhayaṃ vai brahmābhayam hi vai brahma bhavati ya evaṃ veda ." [33]

In this way he becomes *Brahma* and thus attains *Mokṣa*.

"mokṣa iti ca nityānityavastuvicārādanityasaṃsārasukhaduhkha viṣayasamastakṣetra mamatābandhakṣayo mokṣaḥ". [34]

The essence of the teaching of *Upaniṣad* is to inspire us to march towards the goal of attaining peace through mind pure and calm and to realise "*Om Tat Sat, Om Tat Sat and Om Tat Sat*". Sages recite repeatedly —

"*asato mā sad gamaya*
tamaso mā jyotirgamaya
mṛtyormāmṛtaṃ gamaya" [35]

From evil lead me to good. From darkness lead me to light. From death lead to immortality.

It is light, light of knowledge, light of truthfulness and honesty is what we want to make our life full of beauty and peace.

End Note:

1. H.I.P. Vol-I, p-231
2. Chā.U.2.23 & 7.1
3. Chā.U. 2.23.3
4. Chā.U. 6.8.7
5. Chā. U. 6.1.4
6. Bra. Sū. 2.1.14
7. Chā. U. 6.8.7
8. Muṇ. U. 2.2.12
9. Chā.U.7.25.2
10. Īśa.U. 1.1
11. Br.U. 4.5.15
12. Br.U. 4.5.2
13. Ka.U. 1.1.22
14. Ka.U. 1.2.18
15. Ka. U. 1.3.3 & 1.3.4
16. Chā.U. 6.2.1
17. Chā.U. 6.2.1
18. Gītā. 2.16
19. Ka.U. 1.3.14
20. Bṛ U. 4.4.21
21. Śve.U . 4.6
22. Bṛ. U. 4.4.19
23. Bṛ. U. 4.4.6
24. Bṛ. U. 4.4.6
25. Bṛ. U. 4.4.8
26. Bṛ. U. 4.4.13
27. Bṛ. U. 4.4.15
28. Bṛ. U. 4.4.19
29. Bṛ. U. 4.4.20
30. Bṛ. U. 4.4.23
31. Bṛ. U. 4.4.25
32. Nirā.U. 29
33. Bṛ U. 4.4.21
34. Chā.U. 6.8.7
35. Bṛ. U. 1.3.28

LIST OF ABBREVIATIONS

Bṛ. U.	:	Bṛhadāraṇyakaopaniṣad
Ch. U.	:	Chāndogyopaniṣad
Gītā	:	Srīmadbhagavadgītā
H.I.P.	:	History of Indian Philosophy
Īśa. U.	:	Īśa Upaniṣad
Ka. U.	:	Kaṭhapaniṣad
Nirā. U	:	Nirālambopaniṣad
Śve. U.	:	Śvetāśwatara Upaniṣad

BIBLIOGRAPHY

1. Aiyar, Dr. C. P. Ramaswami: *The Cultural Heritage of India*, Vol. -II. The Ramakrishna Mission Institute of Culture, Calcutta, 1969 (Rept).
2. Apte, V. M: *Social and Religious Life in the Gṛhya Sūtras*, Bombay, Popular Book Depot, 1939.
3. Aurobindo, Sri: *The Secret of the Veda*, Pandicherry, Sri Aurobindo Ashram, 1971.
4. Basu, Yogīrāj: *Veder Paricaya,* Kolkata, Sanskrit Pustaka Bhandara, 1377 (Bangabda).
5. Bhattacharji Sukumari: *The Indian Theogony*, Calcutta, Firma KLM private Ltd, 1978.
6. Bose, A. C: *The call of the Vedas,* Bombay, Bharatiya Vidya Bhavan, 1960.
7. C, Ramaswami (Ed): *The Cultural Heritage of India*. Vol. - II. Calcutta, The Ramakrishna Mission Institute of Culture, 1969 (Rept).
8. Chakraborty, Samiran Chandra (Ed): *Some Aspects of Vedic Studies,* Calcutta, School of Vedic Studies. Rabindra Bharati University, 1996.
9. Das, Abinash Ch: *Ṛgvedic India*, Calcutta, R. Combray & Co, 1927.
10. Dāsaḥ Amar: *Ekādaśopaniṣadḥ,* Delhi, Motilal Banarasidass, 1966.
11. Dasgupta, Surendranath: *A History of Indian Philosophy,* Vol. I-IV. Delhi, Motilal Banarasidass Publishers Private Limited, 1975.
12. Gambhirananda, Swami (Trans.): *Brahmasutrabhasya,* Kolkata, Advaita Ashrama, 1965.
13. Gambhirananda, Swami (Trans.): *Eight Upaniṣad,. Vol-I & II.* Kolkata, Advaita Ashrama, 2008.
14. Goswami, Dr. Sitanath: *Kathopaniṣad,* Sanskrit Pustak Bhander, Kolkata, 2009(Reprint).

15. Hiriyanna, M: *Outlines of Indian Philosophy,* New Delhi, Blackie & Son (India) Ltd, 1979.
16. Hume, Robert Ernest (Ed): *The Thirteen Principal Upanishads,* New York, Oxford University Press, 1921.
17. Joshi, K. L (Ed): *The Brahmasūtra with Śankara Bhāsya,* Vol-I. Delhi, Parimal Publications, 1996.
18. Keith, A. B: *The Religions and Philosophy of the Veda and Upanisads,* London, Harvard University Press, 1925.

याज्ञवल्क्यमतानुसारं प्रमाणम्

डॉ.अनिलकुमारदाशः
सहायकाचार्यः,धर्मशास्त्रविभागः,
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, श्रीविहारः, पुरी

अस्मिन् संस्कृतसाहित्यजगति यावन्ति शास्त्राणि दृश्यन्ते तेषु सर्वेषु शास्त्रेषु सकलशास्त्रललामभूतं मनुगौतमादिप्रणीतं शाश्वतं शास्त्रं भवति धर्मशास्त्रम् । अस्मिन् धर्मशास्त्रे ये ये धर्मशास्त्रकाराः सन्ति तेषां यानि यानि स्मृतिशास्त्राणि दृश्यन्ते तेषु धर्मशास्त्रकारेषु महर्षियोगीश्वरः याज्ञवल्क्यः अन्यतमः, तेन विरचितः ग्रन्थः **याज्ञवल्क्यस्मृतिः** सर्वश्रेष्ठः । अस्यां याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचारोध्यायः, व्यवहारोऽध्यायः, प्रायश्चित्तोऽध्यायः इति त्रयः अध्यायाः सन्ति । एतेषु त्रिषु अध्यायेषु व्यवहारोऽध्यायः अन्यतमः । अयं च व्यवहारः "वि"उपसर्गात् "अव"उपसर्गात् "हृ"धातोः घञ् प्रत्यये निष्पन्नो भवति । अस्मिन् प्रसङ्गे कात्यायनेनोक्तं यत् –

वि नानार्थेऽवसन्देहे हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः ।।[1]

अर्थात् वादिप्रतिवादिकर्त्तृकः साक्ष्यादिप्रमाणै निर्णीतोऽयं व्यवहारो भवति । स एव व्यवहारः पार्सिभाषायां "मुकद्दमा" आंग्लभाषायां "केस्" इति । बहुभिः धर्मशास्त्रकारैर्व्यवहारं लक्षयितुं बहुविधानि लक्षणानि निर्दिष्टानि । याज्ञवल्क्येन स्वस्मृतौ व्यवहारस्य लक्षणं प्रतिपादयता एवमुक्तं यत् –

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाऽऽधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ।।[2]

अत्रायमभिप्रायो यत् स्मृतिविरुद्धेन मार्गेण परम्परागताचारविरुद्धमार्गेण च कश्चित् कैश्चित् ताडितः सन् यदि राज्ञे आवेदयति तर्हि व्यवहारस्तत्र प्रवर्त्तते । धर्मशास्त्रदृष्ट्या स्वधर्मपालनमेव सर्वेषां कर्त्तव्यं भवति ।

इदानीं प्रमाणं विषये आलोच्यते । व्यवहारोऽध्याये अष्टादशविवादपदानि सन्ति । एतेषां विवादपदानां समाधानार्थं व्यवहारस्यावश्यकता विद्यते । अतः व्यवहारः राज्ञः यस्मिन् समये क्रियते तस्मिन् समये प्रमाणं भवति । प्रमाणं विना व्यवहारः नैव भवितुमर्हति । यत्र विवादः भवति तत्र प्रमाणम् अपेक्ष्यते । प्रमाणं नाम "प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम्" । अस्मिन् प्रसङ्गे याज्ञवल्क्येन उक्तं यत् –

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ।।[3]

1. कात्यायनस्मृतिः, श्लोक संख्या – २६ ।
2. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/५ ।
3. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/२२ ।

महर्षियोगीश्वरयाज्ञवल्क्यमतानुसारं प्रमाणं द्विविधं भवति । (१) मानुषम्, (२) दैविकम् इति । तत्र मानुषं प्रमाणं त्रिविधम् । लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति ।

इदानी त्रिविधेषु मानुषप्रमाणेषु प्रथमं लेख्यं प्रमाणं भवति । लेख्यप्रमाणविषये आलोच्यते । तत्र लेख्यं द्विविधम् – शासनं जानपदञ्चेति । शासनं नाम राज्ञः कीदृशः प्रजापालनं कर्त्तुमशक्यते एवं च कथं शासनं पाल्यते एतस्मिन् विषये व्यवहाराध्याये वर्त्तते । जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम् – स्वहस्तकृतम् अन्यहस्तकृतम् इति । अस्मिन् लेख्यप्रसङ्गे नारदेनोक्तं यत् –

लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्ताऽन्यकृतं तथा ।
असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेतयोः ।।[1]

लेख्यपत्रस्य कस्मिन् समये आवश्यकता विद्यते इत्यस्मिन् प्रसङ्गे योगीश्वरयाज्ञवल्क्येन उक्तं यत् –

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।
लेख्यं तु साक्षिमत्कार्ये तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ।।[2]

धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या "इयता कालेन तावद्देयम्", "इयति च प्रतिमासं वृद्धिः" इति निष्णातो व्यवस्थितः । तस्मिन् परवर्त्तिसमये अथवा कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यं साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः । धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् । लेख्यपत्रे कार्ये कर्त्तव्यम् । स्वहस्तकृतलेख्यं भवतु अथवा अन्यहस्तकृतलेख्यम् इति नियमः ।

अपि च लेख्यपत्रे कीदृशः लेखनप्रक्रिया भवति इत्यस्मिन् प्रसङ्गे याज्ञवल्क्येनोक्तं यत् –

समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः ।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ।।
समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ।।[3]

समा नाम संवत्सरः, मासश्चैत्रादिः, तदर्धे पक्षः – शुक्लपक्षो कृष्णपक्षो वा, अहस्थितिः प्रतिपदादिः, नाम इति कथनेन धनिकर्णिकयोः, जातिः ब्राह्मणत्वादिः, स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम् । एतैः समादिभिश्चिह्नितम्, तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम वह्वृचः कठ इति । आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम, "आदि" ग्रहणाद्द्रव्यजातिसंख्याचारादेर्ग्रहणम् । "एतैश्च चिह्नितं लेख्यं कार्यम्" इति गतेन संबन्धः । पुनश्च धनिकाधमर्णयोऽर्थः स्वरुच्या व्यवस्थिस्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिल्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतं अभिप्रेतमिति निवेशयेत् पत्रे विलिखेत् ।

यदि ऋणी लिपिज्ञो न भवति तर्हि तस्मिन् समये तत्र लेखक उभाभ्यां धनिकाधमर्णिकाभ्यां प्रार्थितेन मयाऽमुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन –

1. नारदस्मृतिः – १/१३५ ।
2. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/८४ ।
3. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/८५, ८६ ।

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना ।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ।।[1]

स्वहस्तकृतलेख्यविधिः —

अस्मिन् प्रसङ्गे याज्ञवल्क्येनोक्तं यत् –

विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते ।।[2]

अर्थात् यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन तत्साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलोपधिकृतादृतेऽर्थाद्बलेन बलत्कारेण उपधिना छललोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन विना यत्कृतम् ।

अन्यल्लेख्यसमयनिर्धारणम् —

कस्मिन् समये अन्यल्लेख्यं कार्यं कर्त्तुमशक्यते । लेख्यपत्रं देशान्तरस्थे पठितुम् न शक्यते, नष्टे कालवशेन, उन्मृष्टे नाम मृदितलिप्यक्षरे, हृते तस्करादिभिः, भिन्ने नाम विदलिते, दग्धे नाम अग्निना प्रज्वलिते, छिन्ने नाम द्विधाभूते । एतेषां स्थले अन्यल्लेख्यं कार्यं कारयेत् । विषयेऽस्मिन् याज्ञवल्क्यस्याभिमतम् –

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ।
भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ।।[3]

लेख्यं प्रमाणानन्तरं द्वितीयप्रमाणं भुक्तिः भवति । भुक्तिप्रमाणं विषये आलोच्यते ।

भोग्याधौ विशेषकथनम् –

यथोक्तं याज्ञवल्क्येन –

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।
मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ।।[4]

यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आध्युत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिना आधिः मोक्तव्यः । स च द्विविधः – सवृद्धिकमूलापाकरणार्थः वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्चेति । तत्रापि सवृद्धिमूलापाकरणार्थं बन्धं ऋणी आप्नुयात् । वृद्धिमात्रापाकरणार्थं तु ऋणी बन्धकं सामकं दत्वा आप्नुयात् । परस्परानुमतौ तूत्कष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते धनी निकृष्टमपि मूलमात्रदाने नैव अधमर्णो लभत इति ।

---

1. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/८८ ।
2. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/८९ ।
3. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/९१ ।
4. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/६४ ।

त्रिविधेषु मानुषप्रमाणेषु साक्षी अन्यतमप्रमाणं भवति । साक्षी च साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाश्चैव भवति । यथोक्तं मनुना –

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।
तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।।[1]

अर्थात् चक्षुर्ग्राह्ये साक्षाद्दर्शनात्, श्रोत्रग्राह्ये श्रवणात्साक्ष्यं सिध्यति । तत्र साक्षी सत्यं वदन्धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते । सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्दण्डाभावेऽर्थहान्यभावात् । साक्षिलक्षणप्रसङ्गे मिताक्षराकारेण श्रीमताविज्ञानेश्वरेण द्विविधं प्रतिपादितम् । स च "कृतोऽकृतश्चेति" । तत्र कृतसाक्षी पञ्चविधः । अकृतसाक्षी षड्विधम् इति मिलित्वा साक्षी एकादशविधः भवति । अधुना कृतसाक्षिविषये आलोच्यते ।

कृतसाक्षी पञ्चविधम् यथा – लिखितः, स्मारितः, यदृच्छाभिज्ञः, गूढः, उत्तरम् ।

(क) लिखितः – लिखितः नाम अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते ।

(ख) स्मारितः – यः वारम्वारम् अथवा पुनः पुनः कार्यप्रसिद्ध्यर्थ स्मरणं क्रियते ।

(ग) यदृच्छाभिज्ञः – यः स्व-इच्छाया आगतः साक्षी क्रियते स यदृच्छाभिज्ञः ।

(घ) गूढः – यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ।

(ङ) उत्तरः – साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते स उत्तरः उच्यते ।

अकृतसाक्षी षड्विधः । यथा – ग्रामः, प्राडविवाकः, राजा, कार्याधिकृतः, अर्थि, प्रहितः ।

(क) ग्रामः – तद् ग्रामस्य जनः ।

(ख) प्राड्विवाकः – विचारपतिः।

(ग) राजा – नृपः / राजा ।

(घ) कार्याधिकृतः – मोकद्दमा कार्येऽस्मिन् नियुक्तः व्यक्तिविशेषः ।

(ङ) अर्थी: – अर्थिनाम वादी ।

(च) प्रहितः – प्रहितः नाम प्रतिवादी ।

इतानीं साक्षिणां गुणसंख्याविचारः –

साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीति प्रसङ्गे याज्ञवल्क्येनोक्तं यत् –

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ।।
त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः ।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ।।[2]

1. मनुस्मृतिः – ८/७४ ।
2. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/६८, ६९ ।

तपस्विनस्तपःशीलाः, दानशीला दाननिरताः, कुलीना महाकुलप्रसूताः, सत्यवादिनः नाम सत्यवदनशीलाः, धर्मप्रधाना न त्वर्थकामप्रधानाः, ऋजवो नाम अकुटिलता, पुत्रवन्तो विद्यमानपुत्रः, धनान्विता बहुसुवर्णादि धनयुक्ताः, श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः नाम नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः, एवंभूताः पुरुषास्त्र्यवराः (त्रयः अवरा न्यूना येषां ते त्र्यवरा त्रिभ्योऽर्वाक् न भवन्ति) साक्षिणः भवन्ति । परतस्तु यथाक्रमं भवन्तीत्यर्थः । जातिमनतिक्रम्य यथा जाति । जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्र मूर्धावसिक्तानां मूर्धावसिक्ताः साक्षिणो भवन्ति । एवमम्बष्ठादिष्वपि द्रष्टव्यम् । वर्णाः ब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एवोक्तलक्षणा उक्तसंख्यकाः साक्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि ज्ञेयम् । तथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रिय एव कुर्युः । सजातिसवर्णासम्भवे सर्वे मूधावसिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासम्भवं साक्षिणो भवन्ति ।

के असाक्षिणाः भवन्ति, अस्मिन् प्रसङ्गे याज्ञवल्क्येनोक्तं यत् –

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः ।
रङ्गावतारिपाखण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ।।

पतिताप्तार्थसंबन्धिसहायरिपुतस्कराः ।
साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ।।[1]

अर्थात् स्त्री प्रसिद्धा, बालोऽप्राप्तव्यवहारः, वृद्धोऽशीतिकावरः, “वृद्ध”ग्रहणं वचनं निषिद्धानामन्येषामपि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थं कितवोऽक्षदेवी, मत्तः पानादिना, उन्मत्तो ग्रहविष्टः, अभिशस्तोऽभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना, रङ्गावचारी चारणः, पाखण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः । कूटकृत् कपटलेख्यादिकारी, विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः, पतितो ब्रह्महादि, आप्तः सुहृत्, अर्थसम्बन्धी नाम विप्रतिपद्यमानार्थसम्बन्धी, सहाय एककार्यः, रिपुः शत्रुः, तस्करः स्तेनः, साहसी बलावष्टम्भकारी । दृष्टदोषो दृष्टविरुद्धवचनः, निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्तः । एते स्त्रीबालादयः साक्षिणो न भवन्ति ।

दिव्यप्रमाणम् –

लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणं त्रिविधं मानुषं प्रमाणम् आलोचनं जातम् । इदानीं दिव्यप्रमाणविषये आलोच्यते । मानुषप्रमाणाभावे दिव्यप्रमाणं भवति । पुनश्च राजद्रोहापराधः तथा महापापाद्यपराधसमये तत्र शङ्का भवतिश्चेत तत्र दिव्यप्रमाणं भवति । दिव्यप्रमाणं पञ्चविधम् । यथा – तुला, अग्निः, आपोः, विषः, कोशः ।

(क) तुलाविधिः —

तुलाविधिविषये याज्ञवल्क्येनोक्तं यत् –

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ।।

1. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/७०, ७१ ।

त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि! संशयान्मां विमोचय ।।
यद्यस्मि पापाकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ।।[1]

अर्थात् तुलाया धारणं तोलनं ये विदन्ति सुवर्णकारप्रभृतयस्तैः प्रतिमानेन मृदादिना समीभूतः समीकृतस्तुलामाश्रितोऽधिरूढोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यकारी रेखां कृत्वा येन संनिवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिक्यतलेऽवस्थितस्तस्मिन्पाण्डुलेखेनाङ्कयित्वाऽवतारितस्तुलामभिमन्त्रयेत् प्रार्थयेत् अनेन मन्त्रेण – **हे तुले! त्वं सत्यस्य स्थानमसि । पुरा आदिसृष्टौ देवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्विनिमितोत्पादिता । तत्तस्मात्सत्यं संदिग्धस्यार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय:** ।। हे मात: यदि अहं पापकृदसत्यवाद्यस्मि ततो मां त्वमधो नय । यदि अहं शुद्धः सत्यवाद्यस्मि ततो मां ऊर्ध्वे गमयेति । पुनश्च केषां कृते तुलाधिकारिण भवति इत्यस्मिन् प्रसङ्गे याज्ञवल्क्येनोक्तं यत् –

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।[2]

अर्थात् स्त्री स्त्रीमात्रं जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण, बाल आषाडशाद्वर्षा जातिविशेषानादरेण, वृद्धोऽशीतिकावरः, अन्धो नेत्रविकलः, पङ्गुः नाम पादविकलः, ब्राह्मणो जातिमात्रम्, रोगी व्याधितः, एतेषां शोधनार्थं तुलादिव्यप्रमाणं नियम्यते ।

अग्निदिव्यप्रमाणम् –

अस्मिन् प्रसङ्गे महर्षियोगीश्वरेण याक्षवल्क्येनोक्तं यत् –

करौ विमृदित व्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।
सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ।।[3]

अर्थात् विमृदितव्रीहेर्विमृदिता विघर्षिता व्रीहयः कराभ्यां विमृदितव्रीहिस्तस्य करौ लक्षयित्वा तिलकालकव्रणकिणादिस्थानेष्वलक्तकरसादिनाऽङ्कयित्वा अनन्तरं सप्तश्वत्थस्य पर्णानि हस्तयोरञ्जलिकृतयोर्न्यसेत् - पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैः इति स्मरणात् । तानि च हस्तसहितानि सूत्रेण तावद्वेष्टयेत् । कर्तुरग्न्यभिमन्त्रणाम् –

त्वमग्ने! सर्वमूतानामन्तश्चरसि पावक!
साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे! मम ।।

अर्थात् हे अग्ने! त्व सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानामन्तःशरीराभ्यन्तरे चरसि उपयुक्तान्नपानादीनां पाचकत्वेन वर्त्तसे । पावक शुद्धिहेतो । कवे कान्तदर्शिन्! साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यः सत्यं वद दर्शयेत्यर्थः । अपि च तस्य कर्तुरित्युक्तवतः "त्वमग्ने सर्वभूतानामि"त्यादिभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं कृतवतो लौहं लोहविकारं

1. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/१००-१०२ ।
2. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/१०३।
3. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/९१ ।

पिण्डं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पपलसम्मितं सममस्त्ररहितम् । अग्निवर्णमग्निसदृशमुभयोर्हस्तयोरश्वत्थपत्र-दधिदूर्वाद्यन्तरितयो र्न्यसेन्निक्षिपेत् । तदनन्तरं स पुरुषस्तं तप्तलोहपिण्डम् अञ्जलिना गृहित्वा सप्त मण्डलानि शनैर्व्रजेत् । एवंकारेण मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डलानतिक्रमण च दर्शयति सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदित्युक्तं, तत्रैकैकं मण्डलं किं प्रमाणकं मण्डलयोरन्तरं च कियत्प्रमाणकमित्यस्मिन् प्रसङ्गे याज्ञवल्क्येनोक्तं यत् –

षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ।[1]

यत: प्रथमे तिष्ठति नववे क्षिपतीति न विरुद्धयते । तत: सप्तमण्डलानि गत्वा किं कुर्यादित्याकाङ्क्षायमुच्यते – अष्टमे मण्डले स्थित्वा नवममण्डले अग्नितप्तमय: पिण्डं त्वक्त्वा व्रीहीन् कराभ्यां मर्दयित्वा अदग्धहस्तश्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् । दग्धहस्तश्चेदशुद्ध: स्यात् । यदा गच्छतोऽन्तराष्टममण्डलादर्वागेव पिण्ड: पतति दग्धादग्धत्वे वा संशयस्तदा पुनर्हरेत् ।

उदकप्रमाणम् –

हे वरुण! सत्येन मामभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् । नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत् ।। इत्यनेन मन्त्रेण कमुदकमभिशाप्याभिमन्त्र्य नाभिदघ्नोदकस्थस्य (नाभिप्रमाणोकस्थितस्य) पुरुषस्योरु गृहीत्वा शोध्यो जलं प्रविशेत् । एतच्च वरुणपूजायां सत्यां कर्तव्यम् । किञ्च कर्मैतत् नदीषु, सागरेषु देवस्थानेषु तडागेषु, सर:सु, स्थिरतोये, तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते देवखातेषु च कर्त्तव्यम् । उदके प्राङ्मुखस्थिष्ठेत् ।

तत: निमज्जनसमकालं गते तस्मिन् जविन्येकस्मिन्पुरुषे अन्यो जवी शरपातस्थानस्थित: पूर्वमुक्तमिषुमानीय जले निमग्नाङ्गं यदि पश्यति तदा स शुद्धो भवति । स्थानान्तरगमने या शुद्धि:

विषप्रमाणम् –

इदानीं विषप्रमाणविषये आलोच्यते । विधौ अस्मिन् मन्त्रौ –

त्वं विष! ब्रह्मण: पुत्र: सत्यधर्मे व्यवस्थित: ।
त्रयस्वास्मादभिशापत्सत्येन भव मेऽमृतम् ।।
एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ।
यस्य वेगौर्विना जीर्येच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ।।[2]

"त्वं विष" इत्यादिमन्त्रेण विषमभिमन्त्र्य कर्त्ता विषं हिमशैलजं शृङ्गभवं भक्षयेत् । तच्च भक्षितं सत् यस्य विषं वेगैर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति । विषवेगो नाम धातोर्धात्विन्तप्राप्ति: । धातवश्च त्वगसृङ्मांसमेदोस्थि-मज्जाशुक्राणीति सप्त । एवं च सप्तैव विषवेगा भवन्ति । तेषां च लक्षणानि – "वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषज: स्वेदवक्त्रोपशोषो तस्योर्ध्वस्तत्परौ दौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेग: पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां षष्ठो नि:श्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य ।" अत्र महादेवस्य पूजा कर्त्तव्या । विषं देवब्राह्मणसन्निधौ दद्यात् । प्राड्विवाक: उपवासपूर्वकं महादेवं पूजयित्वा ।

1. याज्ञवल्क्यस्मृति: – २/१०६ ।
2. याज्ञवल्क्यस्मृति: – २/११०, १११ ।

एतत्कर्म कारयेत् । तथा विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्प्रतीक्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः । पुनश्च भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्च्छाच्छर्दिविवर्जितः निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ।

कोशप्रमाणम् –

अस्मिन् प्रसङ्गे याज्ञवल्क्येनोक्तं यत् –

देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत् स्नानोदकमाहरेत् ।
संस्राव्य पाययेत् तस्मात् जलं तु प्रसृतित्रयम् ।।[1]

अर्थात् उग्रान्देवान्दुर्गादित्यादीन् समभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः पूजयित्वा संस्नाप्य तन्स्नानोदकमाहरेत् । आहृत्य च "तोय! त्वं प्राणिनां प्राणः" इत्यादिना तत्तोयं प्राड्विवाकः संस्राव्य शोध्येन च तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा "सत्येन मामभिरक्ष त्वं वरुणः" इत्यनेनाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं पाययेत् । एतदेव पूर्वाहतदे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च । सशूकस्य व्यसनिनः कोशपानं विधीयते ।" चतुर्दशादह्नः पूर्वं यस्य राजनिमित्तं दैविकं देवप्रभवं व्यसनं घोरं नैव जायते अल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वात् स शुद्धो वेदितव्यः ।

मया याज्ञवल्क्यमतानुसारं प्रमाणं विषये आलोचना जाता । प्रमाणं विना व्यवहाराः भवितुं न शक्यते । अतः यत्र वादीप्रतिवादिनोभयो विवाद भवति तत्र प्रमाणम् अपेक्ष्यते । अतः अस्मिन् समाजे प्रमाणस्य आवश्यकता विद्यते । इत्यलम् ।

— o —

सन्दर्भाः –

१. कात्यायस्मृतिः – गायकवाड, ओरियण्टाल् सिरिज्, वडोदरा, गुजराट ।

२. नारदस्मृतिः – सं.-डॉ.व्रजकिशोरस्वाईं, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, वाराणसी, चतुर्थसंस्करणम् ।

३. मनुस्मृतिः – चौखम्बासंस्कृतसंस्थान, वाराणसी, १९८२ ।

४. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – निर्णयसागरप्रेस्, मुम्बई, १९७४ ।

५. धर्मशास्त्रेतिहासः – सं-प्रो.जयकृष्णमिश्रः, चौखम्बाप्रकाशन, वाराणसी ।

६. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – सं-डॉ.गङ्गासागरराय, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, दिल्ली, २००७ ।

— o —

Mob.: 7978536396
Email : dr.anilkumardash@gmail.com

1. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – २/११२ ।

वैदिक वाङ्मय में जल संरक्षण की संकल्पना

(आपः सूक्त के संदर्भ में)

डॉ. अशोक कँवर शेखावत
सहायक आचार्य – संस्कृत विभाग
राजकीय स्नातकोत्तर महाविद्यालय,
झालावाड़ (राज.)

सारांश

वैश्विक धरातल पर वेद भारत की विश्व को देन है। वेदों में क्रान्तदर्शी ऋषियों की अन्तर्दृष्टि से प्राप्त सृष्टि के नियामक सिद्धान्त निहित है, जिनको आधुनिक विज्ञान भी प्रमाणित करता है। वैदिक ऋषि कहता है– ''सोम सूर्यात्मकं जगत्'' अर्थात् सृष्टि का निर्माण सोम एवं सूर्य के सहयोग से हुआ है। इसी तथ्य को भौतिक विज्ञान सिद्ध करता है कि सृष्टि जल एवं अग्नि से उत्पन्न है। ऊर्जा की उत्पत्ति जल एवं अग्नि के बिना संभव ही नहीं है। सम्पूर्ण वैदिक वाङ्मय सृष्टि की सम्पूर्ण दिव्य शक्तियों की श्रृंखला का साक्षात्कार करता है, वैदिक वाङ्मय के गूढ़ अवगाहन से यह बात सिद्ध हो जाती है कि 'ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः न तु कर्तारः'। उन्होंने मन्त्रों का अर्थात् सुरक्षा के गूढ़ रहस्यों का दर्शन किया और उसी को दिव्य वाणी में प्रकट किया।

. ऋषियों द्वारा प्रतिपादित जलसंरक्षण की मनोवैज्ञानिक अवधारणा को मंत्रों में निहित अर्थों की व्याख्या करते हुए इस शोध पत्र में सिद्ध किया गया है कि पंच तत्वों में आधारभूत मूलतत्व, जल की दिव्यशक्ति के रूप में पूज्यता, वरेण्यता एवं संरक्षणीयता की भावभूमि ही जल संरक्षण की आधारशिला है।

मुख्य शब्द : आपः, विश्वेदेवा, अप्रकेतम्, सर्वबीजप्रकृतिः, भेषजम्, नरसूनवः, शतपवित्रा, स्वधया, संरिहाणे, खनित्रिमा, अरम्णात्, मयोभुवः, क्षमन्ती, चर्षणीनाम्, वार्याणाम्, आकूतिः, मिनक्षसि, सुभगाम्, पयसेव, अर्षन्ति, बिपाशम्, वार्षिकी, चक्षसे, अमूर्या, हिन्वन्त्वध्वरम्, स्योना।

साहित्य जनमंगल का साधक है। जनमंगल रूपी साध्य के साधक कवि की सृष्टि का अभिनंदन करते हुए काव्य प्रकाशकार कहते हैं–

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतंत्राम्।
नवरसरूचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति।।[1]

वैदिक वाङ्मय संभवतः विश्ववाङ्मय में प्राचीनतम साहित्यसर्जन है। ज्ञान के प्रथम अवतरण की भूमि पर धर्म, दर्शन, विज्ञान, अध्यात्म एवं काव्यत्व की अपार निधि स्वरूपा वैदिक साहित्य सर्जना का एक मात्र लक्ष्य इस सृष्टि के रहस्यात्मक दिव्यत्व की थाह पाना एवं मानव कल्याण का पथप्रशस्त करना ही सिद्ध होता है। वैदिक मंत्रदृष्टा ऋषि व्यक्त एवं अव्यक्त दोनों सृष्टियों की मंगलकामना करता है। वैदिक सूक्तों की प्रार्थनाएँ इसका प्रत्यक्ष प्रमाण है। ऋषि कामना करता है–

ऊँ द्यौः शान्तिरन्तरिक्ष शान्तिः पृथ्वी शान्तिरापः शान्तिरोषधयश्शान्तिर्वनस्पतयश्शान्ति– र्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः। शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि। (वैदिक शांति मंत्र)।[2]

पा×चभौतिक त्रिगुणात्मिका जड़–चेतन सृष्टि के संतुलन को वैदिक वाङ्मय ने जीवनधर्म मानकर आत्मसात करने का आदेश दिया है। वैदिक वाङ्मय में प्रस्फुटित ऋचाएँ एवं यज्ञविधान वस्तुतः पूरा का पूरा पर्यावरण विज्ञान ही है। वैदिक साहित्य में पा×चभौतिक जगत, प्राणी जगत एवं वनस्पति जगत को सापेक्ष रूप से पर्यावरण के रूप में स्वीकार किया गया है। चराचर जगत में विद्यमान प्रत्येक आधारभूत उपादान उस परमसत्ता का अंश है और वो इस सम्पूर्ण सृष्टि के संचालन के लिए ही है। हम प्रकृति से पोषण प्राप्त करें, इसका उपयोग करें, साथ ही हम भी प्रकृति का पोषण करें। उपनिषदों में त्यागपूर्वक उपभोग का आदेश दिया गया है–

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्कि×च जगत्या जगत्।
तेन त्यक्तेन भु×जीथा मा गृध कस्यस्विद्धनम्।।[3]

अर्थात् यह सम्पूर्ण संसार ईश द्वारा व्याप्त है, त्यागपूर्वक भोग करना चाहिए, आवश्यकता से अधिक धन का लालच नहीं करना चाहिए।

इस एक मंत्र ने प्रकृति के उपभोग का आदर्श स्थापित कर दिया है। ईश्वर द्वारा व्याप्त होने से यह आदरणीय है, विनम्रता से ग्रहणीय है तथा लालच वर्जित है। यह दृष्टिकोण पर्यावरण सरंक्षण का सुन्दर पाथेय है।

वस्तुतः सम्पूर्ण वैदिक वाङ्मय क्रान्तदर्शी ऋषियों की प्रज्ञाचक्षु द्वारा किया गया सत्य का साक्षात्कार ही है। समय एवं स्थान की सीमाओं से परे जीवनरक्षा के सूत्रों का ज्ञानरूपी दृष्टि से अवलोकन एवं जनकल्याण हेतु सृष्टि का मार्ग दर्शन यही 'वैदिक वाङ्मय' का मूलमन्त्र है। जब हम कहते हैं, वेद अपौरुषेय है तब तात्पर्य है कि वेद (ज्ञान, सत्य, यथार्थ), पराचेतना के गर्भ में सदा–सदा के लिए विद्यमान रहते हैं। चेतना के परम परिष्कृत स्तर पर क्रान्तदर्शी व्यक्तित्व उसका दर्शन, साक्षात्कार, अनुभव कर पाते हैं। प्रत्येक युग में ज्ञान का प्राकट्य एवं युगान्त में ज्ञान का विलय यही क्रम है। अतएव वेद अपौरुषेय है।

आपः तत्त्व अथवा जल तत्त्व सृष्टि से पूर्व भी, सृष्टि के निर्माण में भी और सृष्टि के पश्चात् भी विद्यमान है। इसी सत्य की ओर संकेत करते हुए नासदीय सूक्त में कहा गया है कि प्रलयावस्था में यह जगत् तमस रूप मूल कारण में विद्यमान था। यह अज्ञात जगत सलिल अर्थात् जल रूप में था। कारण और कार्य एकाकार थे–

''तम आसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं।

तुच्छ्येनाभ्यवपिहितं तदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकं।।[4]

यही आपः (आप्+क्विप्+हस्वश्च से बहुवचन में निर्मित) तत्त्व ही पांचभौतिक सृष्टि के पांच तत्त्वों में प्रथम है। इसका संकेत मनुस्मृतिकार इस प्रकार करते है–

"सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवसृजत्।।"[5]

अर्थात् प्रजासर्जन की कामना से उस सर्वशक्तिमान ने अपने शरीर से सर्वप्रथम जल को उत्पन्न किया और उस जल में शक्ति रूप बीज को डाला।

स्पष्ट है कि संसार का स्वरूप जल में निहित है, संसार का अस्तित्व जल में निहित है। यह आपः तत्त्व उस नर रूप परमात्मा से उत्पन्न होने के कारण 'नार' कहलाता है और उस नार (जल) में वास होने से ही यह नारायण है। मनु कहते है–

"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः।।[6]

उस जल में स्थापित शक्ति रूप बीज (स्वर्णमय अण्ड) में वर्षपर्यन्त रहकर उस परमशक्ति ने स्वयं उस स्वर्णमय अण्ड के दो भाग किए, जो स्वर्ग एवं पृथ्वी कहलाये और इन दोनों के बीच 'आकाश', दिशाएं तथा इस आपः तत्त्व का स्थायी स्थान समुद्र को बनाया। कहा गया है–

ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम्।।[7]

जलस्थानों में समुद्र के सर्वश्रेष्ठ होने का संकेत आपः सूक्त में भी किया गया है–

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः।
इन्द्रो या वज्री वृषभोरराद ता आपो देवीरिह मामवतु।।[8]

सृष्टिसर्जन की जो भी सर्वव्यापी बीजरूप शक्ति है, उसने जल को ही सर्वप्रथम बनाया, इसको महाकवि कालिदास भी स्वीकृति प्रदान करते है, जब वो अभिज्ञानशाकुन्तल में अष्टमूर्ति परमात्मा से रक्षा की प्रार्थना करते हुए जल को (सृष्टुः आद्या सृष्टिः) के रूप में प्रथम सृष्टि के रूप में परिगणित करते हैं–

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री।
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा याः स्थिता व्याप्य विश्वम्।।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नः तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः।।[9]

मानवजीवन के अस्तित्त्व का मूल तत्त्व जल ही है, उस जीवन का संचालक भी जल ही है। अतः उस जल का अपने मूल स्वरूप में बने रहना अपरिहार्य है। आज बड़े–बड़े वैज्ञानिक, शोधकर्ता एवं आहार विशेषज्ञ इस तथ्य को स्वीकार कर चुके हैं कि जल ही अधिकांश रोगों का उपाय है। शरीर में जल की मात्रा को पर्याप्त रूप में बनाए रखना और उस जल की शुद्धता को भी बनाये रखना मानवसभ्यता के सरंक्षण के लिए अनिवार्य है। जल अमृत है, जल औषधि है, जल सुखदायक अग्नितत्त्व का धारक है, जल स्वास्थ्य का संरक्षक है, जल नीरोग रहने का आधार है, जल वर्चस्व प्रदान करने वाला है। आपःसूक्त इन सभी सत्यों को अनावृत्त करता है–

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये।
देवा भवत वाजिनः।।[10]
अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा।
अग्निं च विश्वशम्भुवमापश्च विश्वभेषजीः।।[11]

इस जलसमूह रूपी औषधि से ही वैदिक ऋषि प्रार्थना करते हैं कि वे हमारे शरीर में स्थिर रहे। ये जलसमूह अपने भीतर निहित औषधियों को हमारे शरीर में स्थिर करे, जिससे हम दीर्घायु एवं स्वस्थ रहकर सूर्य के दर्शन करते रहें।

आपः पृणीत भेषजं वरुथ तन्वे ३ मम।
ज्योक् च सूर्यं दृशे।।[12]

सब प्रकार से पवित्र जल हमारे शरीर को पवित्रता, तुष्टि एवं आनन्द प्रदान करते हैं। ऋषि यह भी संकेत करते हैं कि जल आए, परन्तु विघ्न उत्पन्न न करे तथा नदियां अपने सौम्य रूप में प्रवाहित होती रहे। वैदिक ऋषियों की कल्याणकारी कामनाएँ द्रष्टव्य है–

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पाथः।
ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत।।[13]

जल तत्त्व सृष्टि का आधारभूत तत्त्व है। अतः यदि सृष्टि को अपने मूल एवं स्वस्थ स्वरूप में बनाये रखना है तो जल के महत्त्व को समझते हुए उसका सम्मान करना चाहिए और उसकी सुरक्षा करनी चाहिए। समस्त चराचरजगत् की अन्योन्याश्रित शृंखला को अविच्छिन्न बनाये रखने का वैदिक ऋषियों का एक अभूतपूर्व दर्शन है। वैदिक वैज्ञानिकों ने मानवमनोविज्ञान को गहन रूप से हृदयंगम करते हुए पर्यावरण सुरक्षा के दृष्टिकोण से करणीय कार्यों को योजनाबद्ध रूप में धर्म एवं दिनचर्या के अपरिहार्य अंग के रूप में मानवजीवन में प्रतिष्ठापित किया तथा सृष्टि की सम्पूर्ण शृंखला को क्षति पहुंचाने योग्य अकरणीय कार्यों को पातक के रूप में दण्डनीय एवं नारकीय घोषित कर भय के मनोविज्ञान के द्वारा प्रकृति को सुरक्षित किया। इसी क्रम में आप सूक्त आपः तत्त्व (जल तत्त्व) के स्वरूप, महत्ता एवं वैशिष्टय को प्रकट करते हुए इस प्रकार के आचरण का उपदेश करता है जिससे जल का हम सम्मान करें, उसकी महत्ता को समझे तथा हमारी तथा आने वाली पीढ़ियों का कल्याण करें।

जल मातृसदृश है। जिस प्रकार माता गर्भ में तथा आत्मनिर्भर होने तक हमारा पालन पोषण करती है, ये जलप्रवाह भी मातृवत पुष्टिप्रदाता है–

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जययो अध्वरीयताम्।
पृ×चतीर्मधुना पयः।।[14]

अन्तरिक्षीय जल वस्तुत जीवन ही है। वर्षा जो विज्ञान संगत तरीके से भी हम जानते है कि सूर्यकिरणों के द्वारा अवशोषित जलकणों का ही पुनः प्रतिकार है। उसी अन्तरिक्षीय जल की आराधना करते हुए कहा गया है–

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह।
ता नो हिन्वन्त्वध्वरम्।।[15]

निस्सन्देह शोधसम्मत, तर्कसंगत, विज्ञानसम्मत, मनोविज्ञानसम्मत एवं अध्यात्मसम्मत वैदिक ऋषियों के सत्य के साक्षात्कार स्वरूपा ऋचाएँ जल के स्त्रोत, जल के स्वरूप, जल की महत्ता, जल के संरक्षण, जल के संवर्धन एवं जल के सम्मानीय स्थान को दृढ़ता के साथ प्रतिपादित करती है। उसके अनुसार जल अंतरिक्ष से आता है पौराणिक आख्यानों के अनुसार वृत्रासुर से मुक्त कर इन्द्र ने वर्षा को प्रवाहित किया। आपः सूक्त भी संकेतित करता है कि इन्द्र के द्वारा प्रशस्त किए गए मार्ग वाले तथा समुद्र में स्थायी रूप से रहने वाले जल देव हमारी रक्षा करें। आपः सूक्त यह प्रतिपादित करता है कि जल अन्तरिक्ष से पृथ्वी पर आता है तथा पृथ्वी के जिस भी स्रोत से जल अस्तित्व में आए परन्तु वह समुद्र में ही अन्ततोगला स्थायी रूप से निवास करता है। ऋषि कहते हैं–

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वय×जा।
समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवतु।।[16]

मरुत देवता की सहायता से वज्रधारी इन्द्र ही पर्वतों को नष्ट कर जलस्रोत प्रवाहित करता है इसका संकेत इन्द्रसूक्त भी देता है जहां कहा गया है कि–

यः पृथिवीं व्यथमानामदृहद् यः पर्वतान् प्रकुपितां अरम्णात्।
यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तम्भ्नात् स जनास इन्द्रः।।[17]

इस पंचभूतात्मक जड़चेतन संसार में जल तत्त्व प्रमुख है तथा सबसे पहले रचा गया तथा इस भौतिक सृष्टि के प्रलयोपरान्त भी वही जल तत्त्व विद्यमान रहने वाला है। शरीर में तीन चौथाई अंश जल में है सृष्टि का भी तीन चौथाई दंश जलमय है और इस जलमय सृष्टि में भी अग्नि तत्त्व, सोम तत्त्व विराजमान है। अतः यह जल तत्त्व न केवल स्वास्थ्य, संतुलन एवं प्राण प्रदान करता है अपितु ऊर्जा एवं आनन्द भी प्रदान करता है। इस जल में वरुण/आदित्य निवास करते है जो इसके राजा हैं, अर्थात् जल के देवता हैं। वरुण को समुद्र का अधिष्ठाता देवता वैदिक वाङमय में स्वीकार किया गया है। रसयुक्ता दीप्तिमती एवं शोधिका (शुद्ध करने वाली) जलदेवियों से प्रार्थना करते हुए आपः सूक्त कहता है कि–

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्म×जनानाम्।
मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु।।[18]

सोम एवं विश्वव्यवस्थापक अग्निदेव भी जल में ही निवास करते हैं–

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यासूर्जं मदन्ति।
वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु।।[19]

वैदिक ऋषियों ने प्रकृति की समस्त दिव्य शक्तियों को देवत्व प्रदान कर उन्हें पूज्य स्वरूप प्रदान किया है। उनके प्रति प्रार्थना का भाव समारोपित किया है। ये प्रार्थनाएँ वस्तुतः हमारे शुभ संकल्प हैं, स्वयं की स्वयं से की गई प्रतिज्ञा है। वैदिक ऋषि सदैव प्राकृतिक दिव्य शक्तियों से प्रार्थना करता है कि वे सभी दिव्यशक्तियां अपने कल्याणकारी स्वरूप में बनी रहे मानवसभ्यता पर अपनी कृपा बनाये रखे। ये प्रार्थनाएँ सकारात्मक वैचारिक तरंगे हैं जो हमें स्वयं को तथा परिवेश को सकारात्मक संकल्पों से सम्पूरित कर देती है। यही कारण है कि ऋषि समुद्र की आराधना करता है, नदियों की आराधना करता है, कूप एवं वापी पूजन का विधान करता है, इन्द्र की स्तुति करता है, वरुण की स्तुति करता है। हमारे लिए नदियां पूज्य है उन्हें हम मां के स्वरूप में पूजते है। विश्वामित्र–नदी संवाद में विश्वामित्र बिपाशा (व्यास) एवं शुतुद्रि (सतलज) नदियों को स्नेहसिक्त मातृतुल्य बताते हुए कहते हैं–

अच्छा सिन्धुं मातृमामयासं बिपाशमुर्वी सुभगामगन्म।
वत्समिव मातरा संरिहाणे समानं योनिमनु संचरन्ती।।[20]

ये नदियां ही भूमिसिंचन में पृथ्वी की उपकारिका है। ऋग्वेद में समस्त जलस्रोतों का स्तुत्य रूप में वर्णन है। सिन्धु का मुख्य नदी एवं गंगा, यमुना, सरस्वती, वितस्ता, शुतुद्रि, गोमती आदि नदियों का ऋग्वेद में उल्लेख मिलता है। सिन्धु से वैदिक ऋषि प्रार्थना करता है–

अभि त्वा सिन्धो शिशुमिन्न मातरो वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः।
राजेव युध्वा नयसि त्वमित्सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिनक्षसि।।[21]

जलस्रोत जीवनस्रोत है अतएव स्तुत्य है, पूज्य है एवं संरक्ष्य है। वैदिक वाङ्मय जितना प्रासंगिक तत्कालीन समाज के लिए था उतना ही प्रासंगिक अधुनातन समाज के लिए भी है। आज भी समस्त जलस्रोत संरक्ष्य है। वही रक्षा एवं स्तुति का भाव जाग्रत करने की आज महती आवश्यकता है।

सामूहिक संकल्प की महत्ता को प्रतिपादित करते हुए ऋषि कहते हैं–

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति।।[22]

स्पष्ट है कि वैदिक वाङ्मय में क्रान्तदर्शी ऋषियों ने सृष्टि के निर्माण, संचालन, प्रलय एवं पुनर्निर्माण सबमें जल की स्थिति को स्वीकार किया गया है। जल जीवनी शक्ति है। वह जीवन का ही पर्याय है। अतः उसकी सुरक्षा हम सभी धरती पुत्रों का महान् दायित्व है। आइए हम सब प्रार्थना करे कि यह जल हमारे लिए शांतिकरक और आनंददायक हो। यह हमारे लिए कल्याणकारी व अनुकूल हो।

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये।
शं योरभि स्रवन्तु नः।।[23]
शं न आपो धन्वन्याः ३ शमु सन्तवनूप्याः
शं न खनित्रिमा आपः शमु याः कुम्भ आमृताः
शिवा नः सन्तु वार्षिकीः।।[24]

पर्यावरण और विशेषतया जल के जीवनाधारक अमृतमय गुणों के सत्य का साक्षात्कार करने वाले वैदिक ऋषि जल के देवत्व को स्वीकार करते हैं, उसकी पूजा करते हैं उसकी पवित्रता की रक्षा करते हैं और इस दिव्य शक्ति रूप आपः देवता से जनमंगल की प्रार्थनाएँ करते है। वैदिक आपः सूक्त यह प्रतिपादित करता है कि जल जीवन का आधार है, दिव्य है, अलौकिक है, असाधारण है, देवता है, परमात्मा का ही स्वरूप है। जबकि 'अपां भेषज सूक्त' यह प्रतिपादित करता है कि जीवनी शक्ति में, ऊर्जा में, स्वास्थ्य में यहाँ तक की मानसिक एवं भावनात्मक स्वास्थ्य में भी जल तत्त्व पुनः श्रेष्ठता का स्तर सम्पादित करने में समर्थ है। जल जीवन व स्वास्थ्य प्रदान करता है तथा विसंगति होने पर जल ही पुनः उसको स्वास्थ्य में परिणमित करता है। इस रहस्य को जानने वाला वैदिक ऋषि आपः देवता से स्तुति करता है–

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन।

महे रणाय चक्षसे।।[25]

जल को व्याधिनिवारक घोषित करते हुए ऋषि कहता है–

ईशानां वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम्।
अपो याचामि भेषजम्।।[26]

ऋषि इस सत्य से परिचित है कि ब्रह्माण्ड की समस्त दिव्य शक्तियां अग्निगर्भा जल के सारभूत सोम तत्त्व का सेवन करती है, इसीलिए वे दिव्य हैं और इसीलिए ऋषि जल के अधिष्ठाता देवता से कल्याणकारी, शुद्ध एवं पवित्र जल प्रदान करने की प्रार्थना करता है–

शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः
शिवया तन्वोप स्पृशत त्वचं मे।
घृतश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता,
न आपः शं स्योना भवन्तु।।[27]

मन्त्र दृष्टा ऋषि इस तथ्य से परिचित है कि सूर्य के सम्पर्क में आया हुआ वाष्पीकृत जल सूर्य की शक्ति के साथ ही वर्षा के रूप में हमारे लिए उन्नति कारक हो सकता है, हमारा कल्याण कर सकता है हमारे लौकिक लक्ष्यों की प्राप्ति में साफल्य प्रदान कर सकता है। इसी कारण वह प्रार्थना करता है–

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह।
तानो हिन्वन्त्वधरम्।।[28]

अस्तु सम्पूर्ण साहित्य सुधी समाज से अनुरोध है कि समस्त पूर्वाग्रहों से मुक्त होकर वैदिक वाङ्मय का अवगाहन करें। निश्चय ही पर्यावरण संतुलन विशिष्ट रूप से जल संतुलन की राह में हमें कोई मार्गदर्शन, कोई रास्ता, कोई दृष्टिकोण दिखाई देगा जिस पर चलकर हम जल रूपी जीवन के गरिमामय अस्तित्व को सुरक्षित कर पाएंगे। इसी कामना के साथ–

ऊँ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्र्यमा। शं नः इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम। अवतु वक्तारम्। ऊँ शान्ति शान्तिः शान्तिः। (वैदिक शांति मंत्र)।[29]

संदर्भ

1. आचार्य मम्मट, काव्यप्रकाश, 1.1
2. यजुर्वेद, 36.17
3. ईशावास्योनिषद, 1
4. ऋग्वेद, 10.129.3
5. मनुस्मृति, 1.8
6. मनुस्मृति, 1.10
7. मनुस्मृति, (संभवतः प्रक्षिप्त), 1.13
8. ऋग्वेद, 7.49.8
9. कालीदास, कालीदास, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, 1.1
10. ऋग्वेद, 1.23.19

11. ऋग्वेद 1.23.20
12. ऋग्वेद, 1.23.21
13. ऋग्वेद, 7.47.3
14. ऋग्वेद 1.23.16
15. ऋग्वेद, 1.23.17
16. ऋग्वेद, 7.49.2
17. ऋग्वेद, 2.12.2
18. ऋग्वेद, 7.49.3
19. ऋग्वेद, 7.49.4
20. ऋग्वेद, 3.33.3
21. ऋग्वेद, 10.75.4
22. ऋग्वेद, 10.191.4
23. अथर्ववेद, 1.6.1
24. अथर्ववेद, 1.6.4
25. अथर्ववेद, 1.5.1
26. अथर्ववेद, 1.5.4
27. अथर्ववेद, 1.33.4
28. अथर्ववेद. 1.4.2
29. यजुर्वेद, 36.9

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1. ऋग्वेद, अपौरुषेय, स्वाध्याय मंडल, पारडी, सं. 1967, 70, 78 (3 भाग क्रमशः)
2. यजुर्वेद, अपौरुषेय, संस्कृति संस्थान, बरेली, सं. तृतीय 1965
3. सामवेद, अपौरुषेय, संस्कृति संस्थान, सं. तृतीय 1965
4. अथर्ववेद संहिता, अपौरुषेय, युग निर्माण योजना विस्तार ट्रस्ट, गायत्री तपोभमि, मथुरा, 2010
5. आचार्य मम्मट, काव्यप्रकाश, आचार्य विश्वेश्वर, ज्ञानमण्डल लि., वाराणसी, प्र.सं. 2031
6. पण्डित रामेश्वर भट्ट, मनुस्मृति, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 38 यू.ए., जवाहरनगर, नई दिल्ली, 2001
7. डॉ. रूपनारायण त्रिपाठी, भारतीय संस्कृति के मूल तत्त्व, पंचशील प्रकाशन, जयपुर, 2013
8. डॉ. राममूर्ति शर्मा, वैदिक साहित्य का इतिहास, ईस्टर्न बुक लिंकर्स, नई दिल्ली, 1987
9. कालिदास, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, डॉ. प्रभाकर शास्त्री, डॉ. रूपनारायण त्रिपाठी, पंचशील प्रकाशन, जयपुर, 2003
10. अथर्ववेद–संहिता, अपौरुषेय, ब्रह्मवर्चस, शांति कुंज, हरिद्वार, उत्तरप्रदेश, 1995
11. ऋग्वेद संहिता, अपौरुषेय, भाग–1, 2, 3, 4, युगनिर्माण योजना विस्तार ट्रस्ट गायत्री तपोभूमि, मथुरा, 2010
12. यजुर्वेद संहिता, अपौरुषेय, संस्कृति संस्थान, बरेली, सं. तृतीय 1965
13. सामवेद, अपौरुषेय, संस्कृति संस्थान, सं. तृतीय 1965
14. ईशादि नौ उपनिषद्, गीता प्रेस, गोरखपुर, संवत् 2069
15. रामचन्द्र दत्तात्रेय रानाडे, उपनिषद् दर्शन का रचनात्मक सर्वेक्षण, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर, 2011
16. डॉ. कृष्णा कांत पाठक, धर्म–दर्शन, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपुर, 2011
17. एस.एन. दासगुप्त, भारतीय दर्शन का इतिहास, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, भाग–1, जयपुर, 2011
18. एस.एन. दासगुप्त, भारतीय दर्शन का इतिहास, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, भाग–2, जयपुर, 2011
19. एस.एन. दासगुप्त, भारतीय दर्शन का इतिहास, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, भाग–3, जयपुर, 2012
20. एस.एन. दासगुप्त, भारतीय दर्शन का इतिहास, राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, भाग–4 व 5, जयपुर, 2012

।। काव्यगुणविमर्शः ।।

डा. देवाशिषत्रिपाठी

❖ प्रबन्धसारः

काव्यशास्त्रस्य जीवनाधायकरससगुणान्नलङ्कारादीनां समस्ततत्त्वानां निरूपणमस्मिन्नेव भवति। रसगुणादीनां काव्ये व्यवहारप्रयोजकत्वं काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् इति ग्रन्थेन ध्वनिकारोक्तं पञ्चमोल्लासे मम्मटभट्टेन प्रतिपादितम्। रसगुणादिकृतचारुत्वेनैव शब्दार्थाभ्यां काव्यत्वनिर्वाहादिति भावः। काव्यशास्त्रमिति।

काव्यगतसमस्ततत्त्वानामालोचनात्मकं शास्त्रम् अलङ्कारशास्त्रम्। संस्कृतसाहित्ये अलङ्कारशास्त्रस्य ऐतिह्यं गौरवमयमासीत्। वेद-पुराण-दर्शनादिशास्त्रादिवत् अलङ्कारशास्त्रस्य प्राचीनता गवेषकैः संकलिता। यस्मात् दिनादारभ्य भारतीयाः कवित्वशक्त्या अनुप्राणिता आसन् तस्मादेव दिनात् अलङ्कारशास्त्रस्यैव उत्पत्तिरभूत् इति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते।

एकादशशतकोद्भवः राजशेखरः तदीयकाव्यमीमांसाग्रन्थे शिक्षा-कल्प-निरूक्तमन्तरेण अलङ्कारशास्त्रस्यापि महत्वं प्रत्यपादि । भरतमुनिः नाट्यशास्त्रे वक्ति यथा – कर्मभावान्वयापेक्षी नाट्यवेदो मया कृतः।[i]

काव्यमीमांसाकारः तु साक्षात् वक्ति यथा –

उपकारकत्वात् अलङ्कारः सप्तमम् अङ्गम्।

यथा अस्माभिः ज्ञायते भाषायां व्युत्पत्तिवर्द्धनाय व्याकरणशास्त्रावश्यकता वर्तते, तथैव काव्ये नैपुण्याय अलङ्कारशास्त्रमपि। अलङ्कारशास्त्रं विना केवलं काव्ये नैपुण्यमेव न सम्पद्यते अपितु वाक्यदोषदृष्टिरपि नोत्पद्यते। यः खलु अलङ्कारशास्त्रज्ञानरहितो व्याकरणादिकं जानन्नपि –

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ्मन्दभाग्यस्य मे,

एवञ्च गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः।।[ii]

❖ भूमिका

यस्मिन् खल्ववगते स्वरूप-दोष-गुणालङ्कारादीनां चावधारणे काव्यस्य निर्माणे शक्तिरुदेति तदलङ्कारशास्त्रम्। अलङ्कारशास्त्रे ज्ञानविहीनो जनः व्यङ्ग-व्यञ्जकगतं रहस्यं ज्ञातुं न शक्नोति। नवमशतकोद्भवः आनन्दवर्द्धनः स्पष्टरूपेण निगदति –

शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न विद्यते।

वेद्यते स तु काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम्।।[iii]

❖ गुणविमर्शः –

काव्यस्य निर्माणे स्वरूपदोषगुणालङ्कारादिनामवधारणे च शक्तिरुन्मिषति तदलङ्कारशास्त्रम्। शब्देन सह तादात्म्ये सति शब्दस्य परब्रह्मभूतेनार्थेन सहापि तादात्म्यं भवितुं शक्नोति, एतस्मात् काव्यशास्त्रस्य ज्ञानं ग्राह्यमस्ति ब्रह्मास्वादसहोदरस्य परमपदलाभस्य साधनभूतमिदं काव्यशास्त्रम्। तस्य अध्ययनमतोऽवश्यमेव कर्त्तव्यम्।

आचार्यभरतस्य नाट्यशास्त्रे गुणानां दश भेदान् पर्यवसति – सप्तदश अध्याये

श्लेषः प्रसाद समता समाधिमाधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम्।

अर्थस्य चाव्यक्तिरुदारता च कान्तिश्च काव्यार्थगुणा दशैते॥[iv]

भरतादनन्तरं भामहाचार्येण माधूर्योजप्रसादाख्यानां गुणत्रयाणां वर्णनं कृतम्। काव्यालङ्कारस्य द्वितीये परिच्छेदे अलङ्कारविवेचनात् प्रागेव निगदति –

माधुर्यमभिवाञ्छतः.... प्रसादञ्च सुमेधसः.....

केचिदोजोभिधित्सन्तः.......[v]

अनन्तरं दण्डिनो मतम् – काव्यादर्शस्य प्रथमपरिच्छेदे (काव्यस्वरूपात्मके खण्डे) काव्यगतान् दश गुणान् स्मरति।

श्लेष प्रसाद समता माधुर्यसुकुमारता।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः।[vi]

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणाः दश गुणाः स्मृताः।

एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते काव्यवर्त्मनि॥ इति

अग्निपुराणे – शब्द अर्थ उभयरूपवर्गेषु विभक्ताः गुणाः सन्ति। शब्दगुणवर्गे – यौगिकी सती उदारता सौकुमार्य गाम्भीर्य लालित्य श्लेषान्ताः सप्त शब्दगुणाः सन्ति।

अर्थगुणवर्गे माधुर्य कोमलत्व उदारता प्रौढि सामयिकत्व संविधानान्ता षड् गुणाः।

उभयगुणवर्गे प्रसाद सौभाग्य यथासंख्य उदारता पाक रागान्ताः षड्गुणाः। गुणविषये अग्निपुराणस्य वचनम् –

यः काव्ये महतीं छायामनुगृह्णात्यसौ गुणः।[vii] **इति**

भोजराजमते चतुर्विंशति गुणाः सन्ति।

कुन्तकाचार्यस्य मते – काव्यस्य त्रयो मार्गाः सन्ति।[viii]

सुकुमार – विचित्र – मध्यमारूपाः।

त्रयाणां मार्गाणां दौ प्रकारकौ गुणौ स्तः – साधारण – विशिष्टौ च।

औचित्य – सौभाग्याख्यौ द्वौ साधारणगुणौ।

माधुर्य – प्रसाद – लावण्य – आभिजात्यादयः चत्वारः गुणाः विशिष्टाः सन्ति।

आचार्यवामनमतम् –

काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः

तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः॥

काव्यसौन्दर्यसाधकाः सुन्दरं काव्यव्यवहारस्य साधका वा गुणा इति गुणलक्षणम् अस्ति।[ix]

शब्दगुणाः – गाढ़बन्धत्वमोजः[x], शैथिल्यं प्रसादः, मसृणत्वं श्लेषः मार्गभेदः समता आरोहावरोहक्रमः समाधिः, पृथक्पदत्वं माधुर्यम्, अजत्वं सौकुमार्यम्, विकटत्वमुदारता, अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः, औज्जल्यं समाधिः।

अर्थगुणाः – अर्थस्य प्रौढ़िरोजः[xi], अर्थवैमल्यं प्रसादः, घटना श्लेषः, अवैषम्यं समता, अर्थिदृष्टिः समाधिः[xii], उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यम्, अपारूष्यं सौकुमार्यम्, अग्राम्यत्वमुदारता, वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्तिः, दीप्तरसत्वं कान्तिः।

काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ तृतीये अधिकरणे इयं चर्चा भवति।[xiii]

ध्वन्यालोककारः आनन्दवर्द्धनः गुणं रसस्य धर्मरूपेण निगदति – तद्यथा –

तमर्थवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः।

अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारा मन्तव्या कटकादिवत्॥[xiv]

आचार्यमम्मटः – वामनस्य गुणान् सर्वान् नाङ्गीकरोति। तन्मते –

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश॥......[xv]

माधुर्योजप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश।

वामनस्य ये गुणाः (शब्दगताः) तेषु केचित् मम्मटस्य गुणेषु अन्तर्भवन्ति, अन्ये दोषदृष्टत्वात् न गुणभाजो भवन्ति।

❖ **मम्मटदिशा वामनमतखण्डनम् -**

यः अनेकपदानामेकपदवत् भासमानात्मा यः श्लेषः, यश्चारोहावरोहक्रमरूपः समाधिः, या विकटत्वलक्षणा उदारता, यः ओजमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः, ओजगुणस्यान्तर्भावः। वामनस्य माधुर्यगुणः मम्मटकृतमाधुर्ये अन्तर्भवति लक्षणस्य साम्पत्वात्। प्रसादेनार्थव्यक्तिर्गृहीता। मार्गभेदरूपा समता क्वचिद्दोषः। (मातङ्गाः किमु...)[xvi]

(सौकुमार्यः, औज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च) कष्टत्वग्राम्यत्वदोषनिराकरणेन अपारुष्यरूपं सौकुमार्यम्, औज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च सप्तमोल्लासे स्वीकृता । एवं न दश शब्दगुणाः।

पूर्वोक्ता ये वामनादिमते श्लेषादिदश शब्दगुणाः तेऽपि अर्थगुणनाम्ना ख्याताः। लक्षणं केवलं भिन्नम्।

या प्रौढिः ओज इत्युक्तं तद्वैचित्र्यमात्रं न गुणः। प्रौढेः पञ्चसु भेदेषु किं वैचित्र्यम्,

पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थं च पदाभिधा।

प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च॥[xvii]

एकपदार्थस्य बहुभिः पदैऽभिधानं पदार्थे वाक्यरचनम्। चन्द्र इति वक्तव्ये चन्द्ररूपस्य एकपदार्थस्य अत्रीलोचनसमुत्थं ज्योतिरिति बहुभिः पदैः अभिधानम् वैचित्र्यमात्रम्।

वाक्यार्थे च पदाभिधा – बहूनां पदानामेकपदेन कथनम्। यथा – कान्तार्थिनी लताकुञ्चं व्रजतीत्यादौ बहुपदवक्तव्ये केवलम् **अभिसारिकाम्** इति एकपदेन कथनम् एतदपि वैचित्र्यमात्रम्।

एकेन वाक्येन वक्तव्यस्य यदि अनेकवाक्यैः अभिधानं भवति तर्हि व्यासः नाम विस्तारः भवति। यथा – परस्व नापहर्तव्यमिति । एकवाक्यस्य वक्तव्ये परान्नं नापहर्तव्यम्, परवस्त्रं नानेतव्यम्, पराभरणं न चौर्यम्, इत्यादिभिः बहुवाक्यैः कथनं व्यासः। एतदपि चमत्कारावहम्।

अनेकवाक्यानाम् एकवाक्येन कथनम् समासः ते हिमालयमामन्त्र्य....[xviii] इत्यत्र एकेनैव वाक्येन नानावाक्यार्थीभूतस्य आमन्त्रणादेरुक्तिः। एकवाक्ये बहुवाक्यार्थनिबन्धातृसमास इति भावः एतदपि चर्मत्कारजनकम् मात्रम् ।

यत्र विशेषणस्य सार्थकं भवति तत्र साभिप्रायत्वम् भवति। एददपि चमत्कारकारकं मात्रम्। कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः इति स्थाने पिनाकपाणेः इति विशेषणस्य सार्थकतां चकास्ति। कन्दर्पः वदति अहं पिनाकधनुधारिणः धैर्य्यं हरिष्यामि। पिनाकधनुर्योगात् हरस्य महत्वं वर्धते। तथाभूतस्य हरस्य धैर्यहरणात् कन्दर्पस्य महत्वमपि वर्धते। अतः विशेषणस्य सार्थकता अस्ति।

एते पञ्च प्रकाराः ये प्रौढिसंज्ञकाः वामनस्य ओजगुणान्तर्वर्तिनः ते सर्वे वैचित्र्यबाहकाः। प्रथमचतुष्टयाभावेऽपि काव्यव्यवहारः साधीयान् भवेत्। चन्द्र इति पदमेकं विनां अत्रिलोचनसमुत्थं ज्योतिरिति कथनेन न कापि विशेषता। किन्तु प्रतीतिविलम्बः जायते। अपि च अपुष्टार्थता, अधिकपदता, अनवीकृतता, अमङ्गलरूपा, अश्लीलत्वं, ग्राम्यत्वदोषाणां निराकरणेन साभिप्रायत्वरूपमोजः (विशेषणयुक्तम्) अर्थवैशद्यात्मा

प्रसादः, उक्तिवैचित्र्यमात्ररूपमाधुर्यमपारुष्यरूपसौकुमार्यं तथा अग्राम्यत्वरूपम् उदारता इति स्वीकृताः। वामनस्य अर्थगुणान्तवर्तिनौ अर्थव्यक्तिकान्तिगुणौ स्वभावोक्त्यलङ्कारे रसध्वनौ गुणीभूतव्यङ्ग्ये चान्तर्भुक्तौ भवतः।

वामनस्य यः अर्थश्लेषः तत्रापि गुणत्वं नास्ति। सः क्रमकौटिल्यमतिक्रमः। तस्यानुल्बणत्वम् अस्फुटता। क्रमः क्रियासमूहः, कौटिल्यम् – विदग्धचेष्टितम्। अनुल्बणत्वम् – प्रसिद्धित्वम्। एतेषाम् उपपत्तिरूपयोगः। एतेन केवलं कवेः पाण्डित्यं पदर्शि भवति। वामनस्य समतागुणः दोषाभावमात्रस्य दोषाभावः समतागुणः। समाधेरपि गुणत्वं नास्ति। अर्थदृष्टिः समाधिः इति वामनसूत्रम् तत्रायोनिरर्थः । अयोनिः अर्थः अन्यच्छायायोनिरूपस्य द्विविधस्यार्थस्य दृष्टिः (दर्शनम् समाधिः। अर्थात् कविसम्प्रदायेतरवर्णना यथा- सद्योमुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्धि नारङ्गकम् इति हूणः पाश्चात्यो यवनविशेषः। चिबुकम् – ओष्ठाधोभागः। चिबुकं नारङ्गफलमपि स्पर्धयामास इति वर्णना न कुत्रापि कविसम्प्रदाये दृश्यते। अतः अयोनिः स्वबुद्ध्या प्रादुर्भावितः।

अन्यच्छायायोनिः अर्थः प्राक्तनकविपरम्पराव्यवहृतः – भङ्गयन्तरेण यथा –

निजनयनप्रतिबिम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता काऽपि,
नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी॥

कविपरम्परानुरोधेन नयननीलोत्पलोयोः साम्यं सर्वजनविदितम्। परन्तु जलमध्ये प्रतिविम्बितं निजनयनम् अवलोक्य किमिदं नीलोत्पलमिति कुसुमलाव्याः तर्केण प्रकारान्तरेण वर्ण्यते। अत्र अन्यच्छाया – योनिः। असमर्थः वर्णितपूर्वो अत्र अन्यच्छाया योनिः अयमर्थः वर्णितपूर्वो अथवा अवर्णितपूर्वः इति आलोचनमात्रम्। अतः न गुणः।

अनेन प्रकारेण मम्मटेन खण्डनानन्तरम् उक्तम् – तेन नार्थगुणा वाच्याः इति दिक् मात्रम्।

वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः। [xix]

ते कस्य गुणस्य व्यञ्जका भवन्ति इत्याह –

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघु।
अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा॥[xx]

टठडढवर्जिताः कादयो मान्ताः शिरसि निजवर्गान्त्ययुक्ताः तथा रेफणकारौ ह्रस्वान्तास्ताविति वर्णाः, समासाभावे माध्यमः समासो वेति समासः तथा माधुर्यवती पदान्तरयोगेन रचना माधुर्य्यव्यञ्जिका उदाहरणम् –

अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः।
कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि॥[xxi]

आह्लादकत्वं माधुर्यं द्रुतिकारणम्, दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोज इत्याद्युक्त्या आह्लादकत्वमित्यत्र त्वप्रत्ययेन द्रुतिकारणत्वं माधुर्यम्, दीप्तिजनकत्वमोजः इत्यायानि। अन्यत्रत्वप्रत्ययाप्रयोगेण द्रुत्यादिकारणमित्यायाति।

❖ मम्मटोत्तरवर्त्तिसु गुणतत्त्वम् -

ततश्च महान् पदार्थभेदः प्रथमपक्षे द्रुतिकारणत्वं माधुर्यस्य स्वरूपं सत्यं निर्णीतं भवति परं कारणत्वस्याभिव्यञ्जकं न किञ्चित् कुत्रचिदङ्गीक्रियते कैश्चिदिति। तथाभिव्यञ्जकोक्तिः वृथैव जायते।

गोविन्दठक्कुरस्य[xxii] मते अङ्गिनः शरीरष्वात्मकाव्ये प्राधान्येन स्थितस्य रसस्य धर्माः साक्षात्तदाश्रिता। अचलस्थितय इत्यपृथक्स्थितयः। अब्यभिचारिस्थितय इति यावत्। अब्यभिचारश्च रसेन तदुपकारेण वा। तेन रसं विना येनावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाश्चावश्यं रसमुकुर्वन्तीत्यर्थः। अतएवानयोर्व्यतिरेकालङ्कारे वक्ष्यति स्वयं मम्मटाचार्येण एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं, चेति लक्षणत्रयं गुणानां स्पष्टमेव। गुणानां रसधर्मत्वं प्रतिपादितं विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे।

पण्डितराजमते द्रुत्याद्यन्तमचित्तवृत्तिप्रयोजकत्वं गुणसामान्यलक्षणम्। अन्यस्य लक्षणस्याकरणात्। काव्यप्रयोज्यचमत्कृतिप्रयोजकतात्वं गुणत्वम्। रसालङ्कारीतिरचनादयश्च मत्कृते प्रयोजका न तु प्रयोजकतारूपाः। प्रयोजकतावत्त्वात्तेष्वपि मधुरादिव्यवहार इष्यत एव। न तु काव्यप्रकाशमते द्रुतिजनके मधुरपदस्य शक्तिः, पण्डितराजमते च द्रुतिप्रयोजक इत्यनयोः कतरः श्रेयान्निति जिज्ञासा चेत् मधुरारचनेत्यादौ लक्षणाकल्पनाभावरूपलाघवेन पण्डितराजमतस्यैव ज्यायस्त्वात्। यथा रसेषु मधुरादि स्वारसिको व्यवहारस्तथा रचनादिष्वपीति किमनुरुद्ध्य चैकत्र शक्तिरन्यत्र च लक्षणा कल्प्यते। जनकत्वमन्यथासिद्धिशून्यत्वघटितम्, प्रयोजकत्वन्तु तदघटितमिति शक्यतावच्छेदकेऽपि लाघवमित्येवं वदसि त्रिपाठिमहोदयः।

इति दिक्

डा. देवाशिषत्रिपाठी
सहायकाचार्यः, साहित्यविभागः
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः
श्रीविहारः, पुरी

॥ सन्दर्भग्रन्थसूची ॥

भरतमुनी. नाट्यशास्त्रम्. दिल्ली: भारतीय विद्या प्रकाशन, 1983.

मम्मटभट्टः. काव्यप्रकाशः. कोलकाता : संस्कृतपुस्तकभण्डार, 1998.

आनन्दवर्धनः. ध्वन्यालोकः. वाराणसी : चौखम्बा, 1982.

कविराज विश्वनाथः. साहित्यदर्पणम्. दिल्ली : मोतिलाल वनारसीदास – 1977.

Kane P.V. . History of Classical Literature . Bhattacharya Sukumar. Calcutta : 1993.

Winternitz M. . History of Indian Literature. Vol –III. Delhi : Motilal Banarashidas, 1963

शतपथी हरेकृष्णः. संस्कृत साहित्यर इतिहासः (ओडिया) . संस्करण चतुर्थः , कटक : किताबमहल, 2008.

मिश्रः रामचन्द्रः . अलङ्कारशास्त्रेतिहासः . वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, 1973

कुन्तकः. वक्रोक्तिजीवितम् . वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम् .

दण्डीः . काव्यादर्शः . व्या – शास्त्री शिवनारायण . संस्करणम् – तृतीय . दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्, 2002

उपाध्यायः बलदेव . संस्कृतसाहित्येतिहासः . वाराणसी : शारदा निकेतन, 2001

का. प्रकाश, बालवोधिनीटीका, झल्लकीकरः . दिल्ली : परिमलपब्लिकेशन्, तृतीय संस्कृरणम्

---

[i]. ना. शा. 1.106
[ii]. का. प्र. – 10.591
[iii]. ध्व. लो. – 1. 7.
[iv]. ना. शा – 17.96
[v]. का. सू. – 2.1.2
[vi]. का. द. – 1.41-42
[vii]. अग्नि. पु.
[viii]. स. क. – 1.62-65
श्लेष-समता-माधुर्य – सुकुमारता- अर्थव्यक्ति – कान्ति – उदारता – ओज – औचित्य – प्रेयान् – सुशब्दता – समाधि – सूक्ष्मता – गाम्भीर्य – संक्षेपसम्मितता – भाविकत्व – गति – रीति – उक्ति – प्रौढि – विस्तरान्ताश्चतुर्विंशतिगुणाः ।
[ix]. का. सू - 3.1.4 तथा 3.2.1
[x]. तत्रैव 3.1.5
[xi]. तत्रैव – 3.2.2
[xii]. ना. शा. – 16.17
अभियुक्तैर्विशेषस्तु योऽर्थस्यैबोपलभ्यते।
तेन चार्थेन सम्पन्नः समाधिः परिकीर्त्यते॥
[xiii]. का. सू. 3.2.2
[xiv]. ध्व. लो. – 2.6
[xv]. का. प्र. – 8.72
[xvi]. का. प्र. 7. पृ - 299
[xvii]. का. प्र. – 8. पृ. 480 (झल्लकीकरटीका)
[xviii]. कु. स. – 1.6
[xix]. का. प्र. – 8.73
[xx]. तत्रैव – 8.74
[xxi]. का. प्र. – 7.243 (टीकाग्रन्थः)
[xxii]. काव्यप्रदीपकार – (16 शताब्दी)

भारतीय समाज और संस्कृति में पुरुषार्थ चिंतन

डॉ0 ममता सिंघल
सहायक आचार्य समाजशास्त्र
राजकीय कला महाविद्यालय
कोटा (राज0)
email btpsjd@gmail.com

सारांश –

भारतीय समाज और संस्कृति में चार पुरुषार्थों– धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष– की अवधारणा और प्रचलन प्राचीनकाल से रहा है। इन्हें ही 'पुरुषार्थ चतुष्टय' एवं 'चतुर्वर्ग' के नाम से भी अभिहित किया जाता है। मानव–जीवन को भौतिक, नैतिक और धार्मिक–आध्यात्मिक दृष्टि से उन्नत व संयत बनाने की दृष्टि से इन चार पुरुषार्थों क नियोजन व सम्पादन सदैव से मानव के लिए परमावश्यक रहा है। परन्तु इसके लिए यह अतिमहत्वपूर्ण व अपरिहार्य है कि चारों ही पुरुषार्थों का संतुलित व सम्यक् सम्पादन स्वजीवनकाल में मनुष्य करता रहे, जीवन का लक्ष्य भी सिद्ध होता रहे और समाज व संस्कृति की गौरव–गरिमा और आदर्शों का संरक्षण व संवर्द्धन भी होता रहे। इस हेतु हमारे प्राचीन शास्त्रों में तत्काल से ही समाज में प्रचलित व सम्पादित होने वाले इन चारों पुरुषार्थों का बहुशः विवरण प्राप्त होता है; जो न केवल इस विषयक जानकारी हेतु महत्वपूर्ण है, प्रत्युत् प्राचीन का समाज और संस्कृति के आदर्शों का आधायक भी है। किन्तु कालान्तर में, विशेषकर कलियुग में मनुष्य की प्रवृत्ति भौतिकता प्रधान होने से इन चारों पुरुषार्थों में असंतुलन ने अनेक समस्याओं को जन्म दिया है। समाज व संस्कृति की आदर्श व्यवस्थाएँ और सत् स्वरूप का ह्रास अनेक रूपों में देखा जा सकता है। इसके निराकरण हेतु हर युग, देश और काल में पुरुषार्थों का संतुलित पालन व सम्पादन प्रत्येक मानव के लिए अनिवार्य है।

मुख्य शब्द –

चतुर्वर्ग / पुरुषार्थ चतुष्टय	– चार पुरुषार्थ (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष)
त्रिवर्ग	– तीन पुरुषार्थ (धर्म, अर्थ, काम)
पुरुषार्थ	– मानव–जीवन का लक्ष्य, प्रयोजन
अर्थ	– धन, भौतिक सम्पदा
काम	– इन्द्रिय सुख–आनन्द
मोक्ष	– जीवन का अन्तिम व चरम लक्ष्य, ब्रह्मप्राप्ति

विषय विवेचन –

'धर्मार्थकाममोक्ष' – इन चार पुरुषार्थों की अवधारणा और निष्पादन वह व्यवस्था है, जिससे कर्तव्यपालन में प्रवृत्तिपूर्वक मनुष्य के जीवन का सम्पूर्ण ध्येय भी सुव्यवस्थित और आदर्शरूपेण सफल व सिद्ध होता है तथा जीवनकाल की आश्रम व्यवस्था की सफलता भी इन्हीं पर निर्भर करती है।

मुख्य विषय

पुरुषार्थ का तात्पर्य ही है– पुरुष का अर्थ अर्थात् पुरुष – "विवेकशली प्राणी" तथा अर्थ – 'लक्ष्य', 'उद्देश्य' या 'प्रयोजन'।[1] इस प्रकार मनुष्य के जीवन का लक्ष्य ही 'पुरुषार्थ' कहा जाता है। ये चारों धर्मादि पुरुषार्थ इहलौकिक एवं पारलौकिक कर्तव्यों और सुखानन्द का आधार स्वरूप होने के साथ ही इनके सम्यक् और उचित संतुलन का आधार भी हैं। क्योंकि जीवन में कब–कब किस–किस अवस्था में मनुष्य के क्या–क्या कर्तव्य, जिम्मेदारियाँ और व्यवस्थाएँ किए प्रकार सम्पादित करनी हैं और किस अनुपात में? अर्थात् न्यूनाधिक रूप में किस–किस पुरुषार्थ का कितना पालन व महत्व वांछनीय है, इत्यादि समस्त बातें न केवल मनुष्य के जीवन को संयमित, उसके आचार–व्यवहार को परिष्कृत बनाती हैं, बल्कि इनके पालन से उसका पूरा जीवन आदर्शोतप्रोत हो जाता है और फिर व्यष्टि के इसी पुरुषार्थ पालन के माध्यम से समाज व संस्कृति के आदर्श और सर्वांगीण मूल्य जीवन्तता व सुदृढ़ता बनाए रखते हैं। वास्तव में पुरुषार्थ चतुष्टय की अवधारणा सनातन संस्कृति और हिन्दू समाज में जीवन के लक्ष्यबोध के रूप में प्रस्तुत की गई। सात्विक, अनुशासित और आदर्श जीवन–यापन तथा ईश्वर की सृष्टि और समाज को ध्यान में रखते हुए मानव जिस निर्धारित प्रणाली और परम्पराओं का पूर्ण कर्तव्यनिष्ठा और संतुलन के साथ जीवन के चारों आश्रमों अथवा विभिन्न अवस्थाओं में सम्यक् पालन व निवर्हन करता रहा है, वही हमारे समाज व संस्कृति में पुरुषार्थ के रूप में पालित व सेवित है। ये चारों पुरुषार्थ प्रवृत्ति और निवृत्ति का सुन्दर व संतुलित संयोजन भी हैं और भौतिक व आध्यात्मिक सुख के आधायक भी हैं। क्योंकि बिना पुरुषार्थ पालन के सांसारिक व पारलौकिक जगत् के ध्येय व सुखानुभूति सम्भव ही नहीं। इसीलिए ये मानव–जीवन के समग्र उन्नयन का मूलमंत्र स्वरूप सिद्ध होते हैं। मनुष्य जीवन के प्रयोजन ये चार पुरुषार्थ इस प्रकार जाने–समझे जा सकते हैं–

धर्म[2] – भारतीय समाज और संस्कृति में धर्म का सदैव से महत्वपूर्ण स्थान रहा है। जितना भी श्रेष्ठाचरण है "आचारलक्षणो धर्मः"[3] और जो धारण किया जाता है, वह सब धर्म है। शास्त्रों में धर्म के जो लक्षण और व्याख्याएँ मिलती है,[4] वे सभी सदाचरण "आचारप्रभवो धर्मो"[5] एवं धारण करने के आधार पर धर्म को अभिव्यक्त करती हैं।[6] प्रसिद्ध धर्मशास्त्र मनुस्मृति में धर्म का स्वरूप इस प्रकार अभिव्यक्त किया गया है–

> वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।
> एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्।।[7]

सदाचार, जो धर्म का लक्षण है, वह क्या है? उसे भी शास्त्रों में बतलाया गया है–

> धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
> धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।।[8]

इस प्रकार धैर्य, क्षमादि ये उपर्युक्त दश कार्य–व्यवहार जिसने अपने आचरण में समाहित कर उनका सदैव परिपालन कर लिया, तो यह निश्चित है कि उसने धर्म का भलीभाँति पालन व निर्वहन कर लिया। फिर यह आवश्यक नहीं कि उसे किन्हीं कर्मकाण्डों, आडम्बरों या अन्य प्रपंचों में फँसकर धर्म–कर्म सम्पादित करना जरूरी है। क्योंकि जिसने वास्तविक

धर्म 'सदाचार' का पालन कर लिया, उसने मानो समस्त धर्म का सम्पादन कर लिया; क्योंकि धर्म सदाचार से भिन्न नहीं,[9] बल्कि सदाचार ही धर्म है; वह सदाचार से ही उत्पन्न होता है– "आचारसम्भवो धर्मः" और उसे धारण करना परमावश्यक है। तभी व्यक्ति, समाज और संस्कृति का अनुशासन व आदर्श कायम रह सकता है, अन्यथा नहीं। महाभारत में इस तथ्य को अभिव्यक्त करते हुए कहा है– "धारणाद् धर्ममित्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः।"[10] अर्थात् धर्म प्रजा को धारण करता है; धारण करने के कारण ही उसे धर्म कहा जाता है।

धर्म की व्यवस्था व्यक्ति के सांसारिक जीवन में रहते हुए भी इहलौकिक और पारलौकिक सुखों व उन्नयन की साधिका सिद्ध होती है[11] तथा इसी से व्यक्ति के अन्य पुरुषार्थ भी सिद्ध होते हैं। इसके विपरीत यदि धर्म का पालन न किया जाए, उसकी रक्षा न की जाए, तो वह सब कुछ नष्ट कर देता है – "धर्मोहन्ति हतः श्रियम्।"[12] इसीलिए धर्म संरक्षण और पालन को परमावश्यक कहा गया है; क्योंकि एकमात्र वही व्यक्ति व समाज के लिए परम कल्याणकारक है[13]– "एको धर्मः परं श्रेयः।"[14] सारांशतः धर्म व्यक्ति के नैतिकाचरण व सद्व्यवहार से भिन्न नहीं, अपितु इन्हीं से उद्भूत व सम्पन्न होता है[15] और इसी से मनुष्य का समस्त जीवन और समाज नियन्त्रित, अनुशासित, विकसित एवं उन्नत होता है। अतैव कहा गया है– "यतोऽभ्युदय निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः।।" एवं "यतोधर्मस्ततो जयः।"[16]

अर्थ – द्वितीय पुरुषार्थ 'अर्थ' है; जिसका तात्पर्य धन–सम्पत्ति तथा उस भौतिक सम्पदा से है, जिनसे व्यक्ति अपनी अपरिहार्य आवश्यकताओं को भी पूर्ण करता है तथा सांसारिक सुख–भोगों को भी प्राप्त करता है। संसार में रहकर अनेक प्रकार की आवश्यकताओं, कर्तव्यों और उत्तरदायित्वों का निर्वहन धन के बिना सम्भव ही नहीं; इसीलिए कहा गया है कि– "प्राणयात्रापि लोकस्य विना ह्यर्थं न सिद्ध्यति।।"[17] अर्थात् धन के बिना तो जीवनयात्रा भी सम्भव नहीं। अतः प्रत्येक व्यक्ति के लिए 'अर्थ' की आवश्यकता व महत्ता स्वयंसिद्ध है, परन्तु अर्थोपार्जन की भी कुछ सीमाएँ एवं मर्यादाएँ है; जिनमें रहकर ही इस पुरुषार्थ का पालन व सेवन शास्त्र व नियमविहित है। तभी यह सफल भी माना जाता है और उत्तम फलदायी भी होता है। इसके लिए यह परमावश्यक है कि धन का उपार्जन धर्माधारित होना चाहिए।[18] अर्थात् अर्थाजन के निमित्त से किए जाने वाले समस्त कार्य–प्रयासों में अधर्म का लेशमात्र भी नहीं होना चाहिए, बल्कि वह पूर्णतः धर्मयुक्त साधनोपायों से अर्जित किया जाना परमावश्यक है।[19] अधर्म से कमाया हुआ धन एवं सुखभोग कभी सफल व सुखदायी नहीं होते– "अधर्ममूलैर्हि धनैस्तैर्न धर्मोऽथ कश्चन"।[20] धर्म का परित्याग कर धन कमाने वाला तथा धर्म से अधिक धन को महत्व देने वाला व्यक्ति अपने सदाचरण का भी नाश कर लेता है और इस लोक तथा मरने के बाद परलोक में नीचगति को ही प्राप्त करता है– "यो हि धर्म परित्यज्य................ लोकात् क्षुद्रभावं च गच्छति"।[21]

यह तथ्यपरक व व्यवहारिक बात देखी गई है कि जिसके पास धन–सम्पदा होती है, वह मनुष्य लोक में सभी के द्वारा आदर–सम्मान व मान–प्रतिष्ठा पाता है। अतैव कहा गया है– "सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति।"[22] परन्तु इसका अभिप्राय व ध्येय यह नहीं होना चाहिए कि स्वयं को धर्म से ही भ्रष्ट बना लिया जाए। अधर्मपूर्वक कमाए गए धन से सम्पादित किए गए धार्मिक कार्यों का भी कोई औचित्य सिद्ध नहीं होता, बल्कि ऐसा धन–लक्ष्मी पीड़ित व्यक्ति की आह व अभिशाप साथ लेकर आता है; जो धनी व्यक्ति के लिए अनेकशः पाप और अनर्थ का कारण बनता है। वर्तमान में धर्म की उपेक्षा कर धन के पीछे भागने वाले और अनुचित व पापपूर्ण कृत्यों एवं साधनों से धनार्जित करने वाले लोगों को शास्त्रविहित 'अर्थ' पुरुषार्थ पर चिंतन अवश्यमेव करना चाहिए। केवल धन कमाना ही पर्याप्त नहीं है, वरन् उसने धर्म, शुभ मंगल व लोक कल्याणकारी कार्यों में लगाना भी अत्यावश्यक है।[23]

काम – "काम्यते जनैरिति कामः सुखः" अर्थात् जिस सुख की कामना मनुष्यों द्वारा की जाए, वह काम है। इसका सम्बन्ध पूर्णतः इन्द्रिय सुख से है। भौतिक सुख–आनन्द में पूर्णतः लिप्त रहना और इसे ही सबसे प्रधान सुखानन्द मानना ही

'काम' है। काम मनुष्य की स्वाभाविक प्रवृत्ति भी है; अतः सभी के लिए महत्वपूर्ण है। परन्तु धर्म व मर्यादा के विरुद्ध और अति के साथ इस पुरुषार्थ का व्यवहार निन्दनीय है; क्योंकि वह स्व–पर, समाज व संस्कृति सभी के लिए कलंक है, अनर्थ का कारण है। इसीलिए शास्त्रों में धर्मविरुद्ध अर्थ व काम का परित्याग करने की शिक्षा व उपदेश दिए गए हैं– "परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ।"[24] काम का सेवन इस प्रकार करना चाहिए कि धर्म व अर्थ को भी बाधा न पहुँचे और मर्यादा व अनुशासन भी बना रहे। कौटिल्य ने अर्थशास्त्र में – "धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत्।"[25] कहकर संयमित व नियमविहित कामसेवन का उपदेश दिया है। सामाजिक दृष्टि से भी 'काम' का सम्पादन अपरिहार्य है; क्योंकि इसी के द्वारा विवाहोपरान्त प्रजनन के द्वारा सामाजिक विकास व निरन्तरता के ध्येय की पूर्ति होती है तथा परिवार व समाज का अस्तित्व बना रहता है। अतः आवश्यक है कि मनुष्य मर्यादित व वांछित काम का ही सेवन करे। सभी शास्त्रों और हमारे समाज व संस्कृति में दूषित, अवांछित व अतियुक्त काम की निन्दा करते हुए उसे त्याज्य बतलाया गया है। संस्कृति व समाज का सौन्दर्य उचित व मर्यादित 'काम' पुरुषार्थ पर निर्भर करता है।

मोक्ष – मानव–जीवन का अन्तिम व परम पुरुषार्थ 'मोक्ष' है। इसका सम्बन्ध मनुष्य के आध्यात्मिक जीवन से है। मन–मस्तिष्क की पूर्ण शुचिता इसके लिए परमावश्यक है। हालाँकि सभी जनों को मोक्ष की प्राप्ति सम्भव नहीं, परन्तु फिर भी त्रिवर्ग के सम्यक् पालनोपरांत प्रत्येक मनुष्य को स्वयं को जीवन की अंतिम अवस्था में पूर्णतः धार्मिक व आध्यात्मिक साधना में रत रहकर इस हेतु प्रयास करते रहना चाहिए। प्रवृत्ति के बाद निवृत्ति की ओर तथा सांसारिक कुछ–भोगों के रसास्वादन के बाद उनका त्यागकर पारलौकिक सुख की ओर अग्रसर होना परमावश्यक है। इसी से चतुर्थ पुरुषार्थ 'मोक्ष' रूपी परमलक्ष्य सिद्ध होता है। जीवनभर कर्तव्यों के निवर्हन तथा अनेक प्रकार के भोगों से तृप्त होने के बाद स्वतः ही मोक्षमार्ग की कामना होने लगती है और एकमात्र वही सुखकारी लगता है–[26] "नाना भोगोपतृप्तानां मुक्तिमार्गः सुखं भवेत्।"

आत्मा का सच्चा ज्ञान तथा आत्मा–परमात्मा का तादात्म्य ही 'मोक्ष' है। जीव ब्रह्म में लीन होकर मोक्ष को प्राप्त करता है।[27] अन्य तीनों पुरुषार्थों के समान ही आचरण की शुद्धता और सात्विकता मोक्ष–साधना हेतु भी परमावश्यक है। मोक्षप्राप्ति का उद्देश्य जीवन–मरण के बंधन तथा सांसारिक आवागमन के चक्र से मुक्ति व आध्यात्मिक सुख और शाश्वत् आनन्द की प्राप्त है। यह अज्ञानावरण हट जाने से आत्मज्ञान होने पर होती है और प्रत्येक जीव को इसकी कामना रहती है।

निष्कर्ष –

उपर्युक्त वर्णित चारों पुरुषार्थ मनुष्य के सम्मुख उसके जीवन के चार उद्देश्यों को प्रस्तुत करते हैं। सत्–असत् के विवेकपूर्ण सदाचरण में मनुष्य की प्रवृत्ति तथा सन्मार्ग के दिग्दर्शन एवं वरण से ही 'धर्म' नामक प्रथम व सर्वप्रधान पुरुषार्थ की साधना सम्पन्न होती है, तो धर्माधारित तथा पवित्र व शुद्ध साधनों, मार्गों और कार्य–व्यवहार से अर्जित धन व भौतिक सम्पदा से 'अर्थ' नामक द्वितीय पुरुषार्थ का पालन व सम्पादन होता है। इसी प्रकार मर्यादित व नियमविहित कामोपभोग व्यक्ति की कामप्रवृत्ति की सन्तुष्टि व पूर्ति के साथ ही उसे विभिन्न ऋणों से भी मुक्त करता है, तो समाज व सृष्टि की निरन्तरता को भी साधता है। अंत में चतुर्थ पुरुषार्थ 'मोक्ष' आत्मा–परमात्मा के यथार्थ स्वरूप के ज्ञानपूर्वक नित्य, शुद्ध और सत्–चिदानन्द ब्रह्म की प्राप्ति कराता है– "नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपवान् मोक्षः।" इस प्रकार चारों पुरुषार्थों की भावनावधारणा जीवन के समस्त पक्षों व अवस्थाओं के संतुलित विकास तथा आदर्श स्थिति को बनाए रखते हुए मानव के लक्ष्य तक पहुँचने का आदर्श विधान भी है, तो समाज और संस्कृति के उच्चादर्शों और सौन्दर्य व सतत् गतिशीलता का मूलाधार भी है। परन्तु कलियुग में मानव की अतिभौतिकतावादी एवं भोगप्रधान प्रवृत्ति ने इस परम्परागत आदर्श व्यवस्था में अति असंतुलन व विषमताएँ उत्पन्न कर दी हैं; जिसका परिणाम अनेकशः दुःख स्वरूप व अनर्थकारी सिद्ध होता देखा जा

सकता है। धर्म से विमुखता तथा धर्म के नाम पर आडम्बर, अर्थार्जन की अनुचित दौड़ व प्रवृत्ति, दूषित व अमर्यादित काम–कामना का अतिरेक व मिथ्याज्ञान का दंभ व अति अहंकारादि–आदि के कारण चारों पुरुषार्थों में न केवल असंतुलन देखा जा सकता है, वरन् पुरुषार्थों के वास्तविक स्वरूप को भी विकृत कर दिया गया है। अतः आज आवश्यकता है– प्रत्येक मानव को हमारे समाज व संस्कृति में सदैव से प्रचलित व निर्दिष्ट चारों पुरुषार्थों के शास्त्रसम्मत व समाजसम्मत अनुपालन व सम्पादन की। ताकि समाज व संस्कृति का गौरव पुनःजीवित होकर कायम रह सके व सुदृढ़ बना रहे। साथ ही मानव स्वजीवन के ध्येय को भी प्राप्त कर सके।

संदर्भ –

1 भारतीय संस्कृति के मूल आधार, पृष्ठ–80
2 वही, पृष्ठ 81–82 एवं संस्कृति और सौन्दर्य, पृष्ठ–19 तथा महाभारत, शान्तिपर्व/21/10–20 एवं अध्याय 60–193
3 महाभारत, अनुशासनपर्व/104/19
4 महाभारत, अनुशासनपर्व/22/18 तथा मनुस्मृति, 2/12, 6/92–93
5 महाभारत, अनुशासनपर्व/149/137
6 महाभारत, वनपर्व/2/75, शान्तिपर्व/21/11–12, 36/10
7 मनुस्मृति, 2/12
8 मनुस्मृति, 6/92 तथा महाभारत, वनपर्व/2/75 "इज्याध्ययन.........मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः।।"
9 महाभारत, वनपर्व/150/28
10 महाभारत, कर्णपर्व/69/58 एवं अन्य स्थल–शान्तिपर्व/109/11
11 धर्मशास्त्रों में व्रतोपवास : सामाजिक परिप्रेक्ष्य में, पृ. 4
12 महाभारत, उद्योगपर्व/72/19 एवं मनुस्मृति, 8/15
13 संस्कृति और सौन्दर्य, पृष्ठ–19 एवं मनुस्मृति, 8/17
14 महाभारत, उद्योगपर्व/33/52
15 भारत की प्राचीन संस्कृति, पृष्ठ 177 – "सदाचार का महत्व"
16 महाभारत, भीष्मपर्व/2/14 एवं अनुशासनपर्व/167/41
17 महाभारत, शान्तिपर्व/8/7
18 याज्ञवल्क्य स्मृति, आचार अध्याय/340–41; महाभारत, शान्तिपर्व/88/24
19 महाभारत, शान्तिपर्व/अध्याय 60–61, 130/48–50, 141/90, 88/14–15
20 महाभारत, शान्तिपर्व 111/16
21 महाभारत, द्रोणपर्व/24/14
22 नीतिशतकम्, 41
23 नीतिशतकम् 43 एवं संस्कृति और सौन्दर्य, पृ. 21 तथा महाभारत, शान्तिपर्व/8/16
24 मनुस्मृति, 4/176
25 कौटिल्य, अर्थशास्त्र, 17
26 मनुस्मृति, 6/33,36
27 भारतीय संस्कृति के मूल आधार, पृ. 84

संदर्भ ग्रन्थ सूची

– धर्मशास्त्रों में व्रतोपवास : सामाजिक परिप्रेक्ष्य में – सुनीता ओझा, नारायण प्रकाशन, जयपुर, संस्करण 2003
– नीतिशतकम् – डॉ. रामनारायण एवं डॉ. रणजीत कुमार झा, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर, संस्करण – 2015
– भारतीय संस्कृति के मूल आधार, रमेश चन्द्र घुसिंगा, जगदीश पुस्तकालय, जयपुर, संस्करण–2017
– भारत की प्राचीन संस्कृति, रामजी उपाध्याय, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, संस्करण–2003
– मनुस्मृति, टीकाकार – पं. हरगोविन्द शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, ऑफिस, वाराणसी, संस्करण–2011
– महाभारत, वेदव्यास, गीताप्रेस गोरखपुर प्रकाशन, भाग, 2–5, सं. 2065
– याज्ञवल्क्य स्मृति, आचाराध्याय, डॉ. कमलनयन शर्मा, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर, संस्करण–2016
– संस्कृति और सौन्दर्य, डॉ. रामसजन पाण्डेय, संजय प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम संस्करण – 2006

श्रीसायणाचार्यकृतछान्दोग्योपनिषद्भाष्यसमीक्षणम्

Śrīsāyaṇācāryakr̥tachāndōgyōpaniṣadbhāṣyasamīkṣaṇam

ब्रह्मचारी शुभदीपः
शोधच्छात्रः (पि.एइच.डि), संस्कृतदर्शनविभागः,
रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्द-शैक्षणिक-शोध-संस्थानम्,
बेलुड-मठः, हाओडा-७११-२०२, पश्चिमवङ्गः।
इ-मेल- shubhadip@gm.rkmvu.ac.in

शोधसंक्षेपः -

श्रीसायणाचार्यस्य (चतुर्दशशतकीयस्य) नाम्नि प्रसिद्धः चतुर्वेदभाष्यग्रन्थः सायणमाधवीय- वेदार्थप्रकाशाख्यमिति तु सर्वेषामस्माकं विदितगोचरमेव। प्रकाशिताप्रकाशिततया मातृकारूपेण वा एतेषां भाष्याणामुपलब्धिर्भवति अद्यापि, परन्तु कालस्य प्रभावात् केचित् तु विलयं गता इत्यपि परिलक्ष्यते। तत्र छान्दोग्योपनिषत्वस्तुतः सामवेदस्य कौथुमशाखायाः अष्टब्राह्मणेषु अन्यतमस्य छान्दोग्यब्राह्मणस्य अन्तिमभागः। दशभागात्मकस्यास्य ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीयध्यायौ मन्त्रब्राह्मणनाम्नि प्रसिद्धौ, अन्तिमस्तु उपनिषन्नाम्नि प्रख्यात इति। यद्यपि आदिमे मन्त्रभागे गुणविष्णसायणाचार्ययो भाष्ये समुपलभ्येते, परन्तु सायणभाष्यमेव पूर्णतया उपलभ्यते।

एवं मूलतः मातृकागारेषु पाण्डुलिपीनाम् अनुसन्धानसमये सायणाचार्यकृतस्य उपनिषद्भाष्याणामुपरि आदौ अस्माभिरवलोकितम्, तत्र शाखागतस्य एकस्य व्याख्यानावसरे सम्पूर्णस्य एव भाष्यमकारि सायणाचार्यः इति सामान्यरूपेण अस्माभिः परिलक्ष्य निर्णितम्। तत्र दृष्टान्ताः ईशोपनिषत्, ऐतरेयोपनिषत्, तैत्तिरीयोपनिषत् इत्यादयः। अतः स्वभाविकतयास्य छान्दोग्योब्राह्मणस्य अन्तिमभागस्य छान्दोग्योपनिषदाख्यभागस्य विषये जिज्ञासास्माकमुपजायते यत् अस्मिन् भागे तैः भाष्यं कृतं न वेति, ततश्च संशयस्यास्य निवारणाय अस्माभिः प्रयत्नः विहितः।

अतः छान्दोग्योपनिषदि सायणाचार्यकृतभाष्यस्य पञ्चशानां मातृकानाम् आभारतं विभिन्नेषु स्थलेषु प्राप्तिर्जाता। अपि च छान्दोग्योपनिषद्दीपिकाख्यस्य एकस्य प्रकाशितग्रन्थस्यापि उपलब्धिर्जाता। परन्तु प्रकाशनमिदं न समालोचनात्मकमिति[1] निश्चयेन वक्तु शक्यते।

अथ मूलप्रबन्धे अस्माभि एतेषां मातृकानां विषये आलोचनं विधाय, प्रकाशितग्रन्थस्य तुलनात्मकतया विचारः प्रस्तोष्यते। अपि च अस्माभिः, एवञ्च अस्य भाष्यांशस्य कतृत्वं श्रीसायणाचार्याणामेव इति सप्रमाणं प्रदर्श्य, अस्य श्रीसायणाचार्यकृतछान्दोग्योपनिषद्भाष्यस्योपरि अग्रिमगवेषणस्यावकाशः प्रदर्श्यते इति शिवम्।

---

[1] **प्रबन्धेस्मिन् "Critical Edition" इति प्रयोगस्थले "समालोचनात्मकमिति" पदं प्रयुज्यते।**

*****

०. उपक्रमः- श्रीसायणाचार्यस्य (चतुर्दशशतकीयस्य) नाम्नि प्रसिद्धः चतुर्वेदभाष्यग्रन्थः वेदार्थप्रकाशाख्यातं इति तु सर्वेषामस्माकं विदितप्रायः। प्रकाशिताप्रकाशिततया मातृकारूपेण वा एतेषां भाष्याणामुपलब्धिर्भवति अद्यापि, तथापि कालस्य प्रभावात् केचित् तु विलयं गता।

तत्र यथा शुक्लयजुर्वेदसंहितायाः भाष्यरचनाकाले ईशोपनिषद्, ऐतरेयारण्यकस्य व्याख्यानसमकाले ऐतरेयोपनिषत्, अपि च तैत्तिरीयारण्यकस्य निरूपणसमये तैत्तिरीयोपनिषत्, महानाराणयोपनिषच्च व्याख्याते। अपि तु मातृकानां संग्रहसमये अस्माभिः अन्येषामपि दशसु मुख्योपनिषदः केषाञ्चित् नाम तत्र लक्षितम्, यद्यपि साक्षात् न दृष्टत्वात्, उपलब्धेः अशक्यत्वात् च नाममात्रेण तेषां ग्रहणं कर्तुं शक्यन्ते। अग्रे मूलप्रबन्धे शोधनिष्कर्षस्य उपस्थापनप्रसङ्गे सामान्येन निरूपणं विधाय तृतीये परिशिष्टे सयोज्यते ।

तत्र छान्दोग्योपनिषत् वस्तुतः सामवेदस्य कौथुमशाखाया अष्टब्राह्मणेषु अन्यतमस्य छान्दोग्यब्राह्मणस्य अन्तिमा। अस्य ब्राह्मणस्य मूलविषये क्वचित् संशयो वर्तते, ते च यथाप्रसङ्गं निरूपयिष्यन्ते।

१. छान्दोग्योपनिषदाख्यस्य सामवेदार्थप्रकाशस्य व्याप्त्युपलब्धिकर्तृत्वविषये निर्णयाभावः -

१.१. प्रकृतप्रसङ्गस्य व्याप्तिविषये शङ्का - आ बहोः कालात् वेदानामर्थप्रतिपादनाय बहुभिः आचार्यैः नैकानि भाष्याणि कृतानि वर्तन्ते। तत्र श्रीसायणाचार्यानां नाम्नि प्रसिद्धः चतुर्वेदभाष्यग्रन्थः वेदार्थप्रकाशाख्योऽपि विराजते। तत्र वेदस्य कियान् अंशः वेदार्थप्रकाशव्याख्यया सहितो वर्तते इत्यत्र निश्चयो नाद्यावधि सञ्जातः। यद्यपि श्रीसायणाचार्यैः उपनिषद्भागस्य व्याख्याने विशेषतया अवधानं न दत्तम्, तथापि शाखागतत्वेन केषाञ्चित् व्याख्यानं तैः कृतमिति ज्ञायते। परन्तु सामवेदीयब्राह्मणस्य व्याख्यानसमये तैः उपनिषद्भागस्य व्याख्या कृता न वा इति शङ्का अस्मासु समजनि। अत्र कारणत्वेन राजेन्द्रलालमित्रकृतायाः छान्दोग्योपनिषद अनुवादसमये भूमिकायामूहितं यत् - "Several scholars had actually doubted its existence, but Rajendralal Mitra, ..., states that in India, MSS. of the work are easily available, through as yet he has seen no commentary attached to the Brahman portion of any of them.."[2] अतः अस्य सामवेदीयछान्दोग्यब्राह्मणानाम् उपनिषद्भाष्यस्य व्याप्तिविषये जिज्ञासा स्वभावत उपजायते।

१.२. प्रकृतप्रसङ्गस्य उपलब्धिविषये शङ्का - एवं व्याप्तिविषये शङ्कायाम् एतस्य उपलब्धिविषये निश्चयः कर्तव्येति धिया प्रयत्नः विहितः। परन्तु तत्र सायणाचार्याणां नाम्नि मातृकागारेषु, प्राकशितमातृकासूचीषु च अवलोकनं कृत्वा पुनरेतस्य उपलब्धिविषये शङ्का वर्धिता। यतो हि तत्र साक्षात् वेदार्थप्रकाशनाम्नि येषाम् उल्लेखः वर्तते, तेषु नैके

[2] Chandogya Upanishad, translation by Rajendralal Mitra, Calcutta, 1862, Introduction, p.17

अनुपलब्धाः। कारणं तु भिन्नभिन्नमेव इति मातृकाविषये येषां सामान्यमपि वा ज्ञानं वर्तते, ते जानीयुः। तथापि द्वित्राणामुल्लेखोऽस्माभिरत्र क्रियते। तत्र प्रथमं मातृकागारे मातृकानां प्रथमतया सज्जीकरणकाले तैः यथा निर्देशः कृतः, ततश्च तालिकानां प्रकाशनमपि तैः कृतम्, परन्तु काले ग्रन्थागारस्य नवीनतया सज्जीकरणं वा एकस्मिन् ग्रन्थागारात् अन्यत्र गमनात् वा तालिकास्थितसंख्यातः पुन अन्वेषणं कर्तुं न शक्यते। द्वितीयो भवति मातृकाग्रन्थागाराणां मातृकानां विषये तथ्यप्रदाने असहयोगः। यतो हि तेषु सम्पर्क असम्भवः, कथञ्चित् कृते सति तथ्यप्रदाने दीर्घसूत्रिता। एवञ्च तृतीयकारणत्वेन सम्पादनविषये तैः मातृकांश एव दीयते, न तु पूर्णरूपेणेति।

१.३. प्रकृतप्रसङ्गस्य सायणकर्तृत्वविषये शङ्का - तत्रापि पुनः सायणाचार्यः एकाकी चतुर्वेदभाष्यमखिलं प्रणीतवान् इत्यस्ति शङ्का, यतोहि तत्कालीनाः केचन अन्येऽपि विद्वांसः वेदार्थप्रकाशाख्यस्य वेदभाष्यस्य रचनायां सायणाचार्याणां सहायकाः अभूवन्[3] इति ज्ञायते। वाजपेयाजी नारायणः, सोमयाजी नरहरिः, दीक्षितः पण्डरिश्चेति त्रयो ब्राह्मणाः अपि चतुर्वेदभाष्यप्रवर्तकाः इति इतिहासपरिशीलनपटुः आर्. नरसिंहाचार्यः शिलालेखप्रामाण्यात् वदति[4]। अतः सम्पूर्णरूपेण वेदार्थप्रकाशस्य कर्ता श्रीसायणाचार्यः अन्ये वा इति सन्देहे सायणाचार्यकृतत्वेन उपलभ्यमानस्य छान्दोग्योपनिषद्भाष्यस्य तत्कर्तृत्वं यथायथं विवेचनीयम्।

२. प्रकृताध्ययनविचारविषयभूतं वाङ्मयादिकम् - सामवेदीयब्राह्मणप्रसङ्गे श्रीसायणाचार्याः छन्दोग्यब्राह्मणभाष्य-भूमिकायाः भाष्यप्रारम्भे लिलिखुः यत्-

“अष्टौ हि ब्राह्मण ग्रन्थाः पौढं ब्राह्मणमादिमम्
षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत्।
आर्षेयं दैवतञ्चैव मन्त्रं वोपनिषत्ततः
संहितोपनिषद् वंशो ग्रन्था अष्टावितीरिताः।”[5]

तत्र वस्तुतः सामवेदस्य ब्राह्मणानां संख्या अन्येषां वेदभागानामपेक्षया अधिका वर्तते, शाखान्तरगतत्वेन कौथुमशाखाया अष्टौ ब्राह्मणानि सन्ति। ते यथा पौढ-षड्विंश-सामविधान-आर्षेष-देवताध्याय-मन्त्र-संहितोपनिषद्-वंशब्रह्मणानि। अथ इदानीं ब्राह्मणानां संख्याविषये अस्माकं मनसि काचन शङ्का उदेति, किमिदं छान्दोग्यमिति। अत्र शङ्काया समाधानादौ वेङ्गवेदविदुषः[6] सत्यव्रतसामश्रमिकृतस्य विचारं समासेन आलोच्यते - तेषां मते ताण्ड इत्याख्यस्य एकमेव सामवेदीय कौथुमशाखियं ब्राह्मणम्, ऋक् अपि च यजुः इत्युभयोः गद्यपद्यात्मकस्य अखिलस्य छन्द इति नामधेयम्, छन्देन गीयते चेत्

[3] Sastri S. Srikantha, P. 1

[4] Narasimhacharya, R., 1916, P. 19

[5] छान्दोग्यब्राह्मणम्, पृ. ३.

[6] सत्यव्रतसामश्रमी वङ्गवेदविद्वान् कश्चन महान पण्डित आसीत्। विदुषै एनं “Sayana of Bengal” इत्याख्येन आख्यायते।

तत् गीतमिति लोकः। अतः सामवेदीब्राह्मणस्य छन्दोग इति नामान्तरम् वर्तते। तत्र छन्दरूपेण प्रकाशितत्वात् छन्दोगैः गीतत्वात् वा ग्रन्थस्य नामन्तरं भवति छान्दोग्यम्, एवं छान्दोग्यमिति तु यौगिकमाख्यानम्। अपि च ताण्डि इत्युपाधेयैः सामगाचार्यैः प्रकाशितत्वात् ताण्डमिति अभिधानम्। तत्र प्रकृतप्रसङ्गे श्रीसायणाचायैः उल्लिखितं प्रौढमिति नामकरणं तु अस्य ब्राह्मणस्य पूर्वार्धं सूचयति। अपि च यथा शतपथब्राह्मणं चत्वारिशाध्यायेषु विभक्तं, तत्र याज्ञिकम् औपनिषदमिति च अस्यावान्तरभेदौ, तद्वत् सामवेदस्य कौथुमशाखीयानां ब्राह्मणानां प्रसङ्गे अपि तथैव। एवमत्रापि याज्ञिकाशं तु पूर्वार्धे त्रिंशताध्याये विभक्तम्, अपि च अन्तिमस्य दशाध्यायस्य औपनिषदमिति प्रसिद्धिः। किञ्च पूर्वभागे आदिमाध्यायद्वये यथा श्रौतकार्यनिरूपणाय मन्त्राणामुपयोगः वर्तते, तथैव उत्तरकाण्डे अध्यायद्वये गृह्यकार्यविषयकस्य मन्त्रस्य उपलब्धिर्वर्तते। अतः श्रीसायणाचार्येण त्रिंशताध्यायात्मकस्य प्रथमभागस्य आपञ्चविंशत्याध्यायस्य नाम प्रौढमिति संज्ञितम्, तथैव षड्विंशादि अन्तिमाध्यायपञ्चकं षड्विंशत्वेन अभिहितम्। अत्र मूलश्लोके "षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात्" इत्यादिरूपेण निर्देशितं ग्रन्थभागं तु प्रौढब्राह्मणस्य याज्ञिकभागस्य अन्तिमः षड्विंशादि अध्यायपञ्चकम्। तत्र षड्विंशाख्यस्य ब्राह्मणभागस्य अन्तिमाध्याये अद्भुतशान्तेः उपायस्य उपदिष्टत्वात् केचन अन्तिमभागस्य अद्भूतब्राह्मणम् इत्याख्येन निर्दिशमकार्षुः। एवं कौथुमशाखीयस्य ब्राह्मणस्य संख्या एका वर्धिता, अद्भुतब्राह्मणस्य एतेषु आधिक्येन परिगणिततत्वात्। एवं षड्विंशम् अपि च अद्भूतमित्युभयमपि ताण्ड्यब्राह्मणस्य याज्ञिकभागस्य अन्तिमभागः। एवं श्रीसायणाचार्यकृतविभागेषु षष्ठब्राह्मणस्य प्रकृतस्य नाम, न तु मन्त्रः न वा उपनिषदिति। अपि तु आदिमध्यायद्वयं मन्त्रब्राह्मणम् एवञ्च अन्तिमाष्टमानां छान्दोग्योपिनिषदित्याख्यानम्। साकल्येन दशाध्यायात्मकं ब्राह्मणमिदं ताण्ड्यब्राह्मणस्य अवशेष इति। एवं सर्वमाहत्य सामवेदस्य एकमेव ब्राह्मणं छान्दोग्यमिति।

एवं सामविधिः सामविधानं वा, आर्षेयं, दैवतं देवताध्यायं वा, संहितोपनिषद् अपि च वंशाख्यान्तः पञ्चब्राह्मणमिदं न प्रकृतब्राह्मणत्वेन विदुषैः गण्यते। परं ते वैदिकवाङ्मये ब्राह्मणसदृशः सम्माननीयश्च। अत एतेषामनुब्राह्मणमिति नामान्तरम्। तत्र कैश्चित् एवमाक्षिप्यन्ते यत्- यदि इमे ब्राह्मणग्रन्थाः भवेयुः, तर्हि निदानसूत्रः प्रभृतिग्रन्थेषु उल्लिखितमनुब्राह्मणं किम्, एवञ्च भगवता पाणिनिना विरचितस्य अनुब्राह्मणादिनिः (४.२.६२) इति सूत्रस्य क आशयः, इति विचारणीयम्।

अतः छान्दोग्योब्राह्मणस्य स्वरूपनिर्धारणाय आदौ सामवेदीयस्य कौथुमशाखीयब्राह्मणानां विभागेषु अवधानं दातव्यं, तत्र अष्टब्राह्मणेषु प्रौढब्राह्मणं समग्रस्य छान्दोग्यब्राह्मणस्य पञ्चविंशखण्डात्मकं, एवञ्च द्वितीयं षड्विंशब्राह्मणं तु पञ्चखण्डात्मकम्। तत्रापि षड्विंशब्राह्मणस्य अद्भुतब्राह्मणत्वेन प्रसिद्धित्वात्, पृथक् संज्ञा। एवं षड्विंशब्राह्मणस्य अग्रिमाध्यायद्वयस्य मन्त्रब्राह्मणम् उपनिषद्ब्राह्मणमिति वा नामधेयम्। इतोऽपि अपरमेको भागो दृश्यते, यत्र दशप्रपाठकविशिष्टस्य छान्दोग्यब्राह्मणस्य प्रथमप्रपाठकद्वयस्य मन्त्रब्राह्मणत्वेन, अन्तिमस्य अष्टमप्रपाठकस्य छान्दोग्योपनिषदिति नाम। तत्र मन्त्रब्राह्मणस्य प्रतिप्रपाठके अष्टौ खण्डाः, एवमाहत्य अध्यायद्वये षोडशखण्डाः सन्ति। एवमस्य ब्राह्मणस्य खण्डद्वये जातकर्मादिसंस्कारात् आरभ्यः विवाहाद्यखिलस्य गार्हस्थ्यकर्मणां संङ्कलनं वर्तते, तत्र

प्रथमप्रपाठके संस्काराङ्गत्वेन मन्त्राः निबद्धाः, अपि च द्वितीयप्रपाठके शान्तिविधायकमन्त्रानां, अग्रहायणं, अग्निसंस्कारं, श्राद्धाङ्गादि नानाविधमन्त्राणां संङ्कलनं दृश्यते। अतः सामवेदीय गृह्यकर्मसमूहे अस्य ब्राह्मणस्य नामान्तरं भवति मन्त्रयोनि इति।

२.१. मन्त्रब्राह्मणम्- एवञ्च प्रथमभागे सामवेदीय कौथुमशाखीयानां ब्राह्मणानां विवाहादि संस्काराणां मन्त्रसमूहस्य उल्लेख वर्तते, अत अस्याः शाखायाः ब्राह्मणानाम् अतिप्रयोजनीयत्वात् अस्य प्रसिद्धिः। विशेषतः बङ्गप्रदेशे प्रायः सर्वे ब्राह्मणाः सामवेदीया इति तु प्रसिद्धिः। तथापि आदिमाध्यायद्वयात्मकस्य मन्त्रब्राह्मणस्य कथं लोपः सञ्जात इति तु आश्चर्यं, तत्र श्रौतकर्मादिषु ब्राह्मणानां अनीहा एव अस्य लोपस्य कारणत्वेन अस्माभिः उह्यते। यद्वा भवतु, अस्य मन्त्रात्मकस्य ब्राह्मणभागस्योपरि गुणविष्णुः सायाणाचार्य इत्युभयेन भाष्यं कृतं वर्तते। तत्र प्रथमतया श्रीदुर्गामोहनभट्टाचार्येण कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयगवेषणाग्रन्थमालाया प्रथमग्रन्थाङ्के अस्य भाष्यद्वयस्य प्रकाशनं १९५८ ईसवीयाब्दे विहितम्। अपि च अनेन पूर्वं केवलं गुणविष्णुकृतभाष्यस्य सम्पादनं कृतमिति तैः उल्लिख्यितम्[7]। ततःपूर्वं तु सत्यव्रतसामश्रमीना १८७२ ईसवीयब्दे अस्य मन्त्रब्राह्मणस्य बङ्गभाषया अनुवाद अपि च टीकामेकं विरच्य प्रत्नकम्रनन्दिनी इति पत्रिकायां प्रकाशयामास।[8] अपि च अन्यदेकं व्याख्यानं तैः विरच्य तत्र १८९० ईसवीयाब्दे प्रकाशयामबभूव।[9] द्वितीयव्याख्याने तु तैः पूर्वस्य क्वचित् संशोधनमपि विहितम् इति दुर्गामोहनभट्टाचार्यकृतग्रन्तस्य भूमिकायां दृश्यते। एवञ्च "दास् मन्त्रब्राह्मण" (*Das Mantrabrāhmaṇa*) इति नाम्ना प्रथमद्विर्यीयप्रपाठकयो पृथक्पृथगेव सम्पादनमपि च जार्मानभाषया तयोः अनुवादोपि कृत[10]।

२.२. उपनिषद्ब्राह्मणम्- उपनिषद्ब्राह्मणम् इति नामकरणं तु प्रकृतप्रसङ्गे श्रीसायणाचार्यकृतस्य "मन्त्रं वोपनिषत्ततः"[11] इति उक्त्या अस्य ब्राह्मणस्य अन्तिमाष्टमौ तु उपनिषत्त्वेन गण्यते, अस्यैव नामान्तरं छान्दोग्योपनिषदिति। 'ओमित्येतदक्षरम्' इत्याद्यष्टाध्यायी छान्दोग्योपनिषत् इति भगवत्पादेनापि अस्य अष्टाध्यायीत्वम् सूच्यते। मुख्यदशोपनिषत्सु अस्याः स्थानम् अन्यतमम्। अत्र भाष्यकारत्वेन व्याख्याकारत्वेन वा ब्रह्मानन्दी-द्रामिडाचार्य-श्रीशङ्करभगवत्पाद-भाष्करभट्ट-नरेन्द्रपूरी-माधवाचार्य-आनन्दगिरि-सुदर्शनसुरी- ज्ञानान्द-बालकृष्णानन्दप्रभृतिनां नामानि ग्रहीतुं शक्यन्ते। एवञ्च अन्येषामपि केषाञ्चित् नामानि अनुवादकृत्सु गणयितुं शक्यते, तेषु दाराशुकस्य पारसिकभाषायाम् अनुवादः,

---

[7] "When, twenty-seven years ago, my edition of *Guṇaviṣṇu's Chāndogyomantrabhāṣya,* a commentary on select Vedic Mantras was published in the Sanskrit Sahitya Parishad Series..." (*Chāndogyobrāhmaṇam,* p. ix)

[8] *Mantrabrāhmaṇa,* Ed. Satyavrata Samashrami, *Pratnakamranandinī* (Vol. V), Sereampore, 1872.

[9] *Mantrabrāhmaṇa,* Ed. Satyavrata Samashrami, Kolkata, 1890.

[10] *Das Mantrabrāhmaṇa* (First Prapāṭhakaḥ), Ed. Heinrich Stönner Halle a. S 1901. *Das Mantrabrāhmaṇa* (Second Prapāṭhakaḥ), Ed. Hans Jørgensen, Darmstadt, 1911.

[11] छान्दोग्यब्राह्मणम्, पृ. ३.

राघवेन्द्रयतेः व्याख्यानम्, अप्पय्यदीक्षितस्य अद्वैतपरकं भाष्यम्, अद्वैतानन्दतीर्थस्य भाष्यम्, भाष्करपरिव्राजकस्य पदार्थविवरणं प्रभृतयः।

एवं प्रसङ्गेऽस्मिन् श्रीसायणाचार्यकृतछान्दोग्योपनिषद्भाष्यस्योपरि भाष्यमिदम् छान्दोग्योपनिषद्दीपिकेति नाम्नि प्रसिद्धम्। अनेन भाष्यकरणेन भगवत्पादकृतस्य भाष्यस्य वैयासिकन्यायमालायाश्च उपयोगः कृतः। तैः भाष्यभूमिकायां लिलेख यत् - "छान्दोग्योपनिषद्व्याख्यां श्रीमच्छङ्करमार्गतः। कुर्वे वैयासिकन्यायैः संयुक्तां तत्त्वबुद्धये।"[12] विषयस्तु प्रबन्धाग्रे उपलब्धिविचारसमये विस्तार्यते।

३. प्रकृतविषये निर्णयाय आश्रीयमाणा प्रक्रिया - मूलतः मातृकागारेणु पाण्डुलिपीनाम् अनुसन्धानसमये सायणाचार्यकृतस्य उपनिषद्भाष्याणामुपरि आदौ अस्माभिः अवधानं दत्तमासीत्, तत्र शाखागतस्य एकस्य व्याख्यानावसरे सम्पूर्णस्य एव भाष्यमकारि सायणाचार्यः इति सामान्यरूपेण अस्माभिः परिलक्षितम्। तत्र उदाहरणत्वेन ईशोपनिषत्, ऐतरेयोपनिषत्, तैत्तिरीयोपनिषत् इत्यादयः। अतः स्वभाविकतया अस्य छान्दोग्योब्राह्मणस्य अन्तिमभागस्य छान्दोग्योपनिषदाख्यस्य विषये जिज्ञासास्माकमुपजायते यत् अस्मिन् भागे तैः भाष्यं कृतं न वेति, ततश्च संशयस्यास्य निवारणाय अस्माभिः यत्नः विहितः।

अतः छान्दोग्योपनिषदः सायणाचार्यकृतभाष्यस्य पञ्चशानां मातृकानाम् आभारतं विभिन्नेषु स्थलेषु प्राप्तिर्जाता। अपि च छान्दोग्योपनिषद्दीपिकाख्यस्य एकस्य प्रकाशितग्रन्थस्यापि उपलब्धिर्जाता। परन्तु प्रकाशनमिदं न समालोचनात्मकमिति निश्चयेन वक्तु शक्यते।

अथ मूलप्रबन्धे आदौ अस्माभिः एतेषां मातृकानां विषये आलोचनं विधाय, प्रकाशितग्रन्थस्य तुलनात्मकतया विचारः प्रोस्तोष्यते। अपि च अस्माभिः, अस्य श्रीसायणाचार्यकृतस्य छान्दोग्योपनिषद अग्रिमगवेषणस्यावकाशः प्रदर्श्यते इति शिवम्।

४. प्रकृतविषयस्य व्याप्तिविषये विचारो निर्णयश्च - अथेदानीं प्रकृतविषयस्य व्याप्तिविषये अस्माभिः विचार्यते। तत्र छान्दोग्योपनिषदः व्याप्तिः प्रबन्धस्य आदावेव अस्माभि आलोचितम्, परन्तु अस्य भाष्यस्यास्य कियती व्याप्तिरितीदानीं विचार्यते। तत्र मातृकागारेषु अवलोकानात् पूर्वमस्माभिः "क्याटालोगास् क्याटागोरियाम्" (Catalogus Catalogorum) अपि च "निउ क्याटालोगास क्याटागोरियाम" (New Catalogus Catalogorum) इति मातृकानां सूचीविषयकग्रन्थमध्ये अन्वेषणं कृतम्। ततः छान्दोग्योपनिषदः श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहितं द्वित्रानां मातृकानां विषये आपततं ज्ञानं जातम्। एवं प्रबन्धस्यान्ते पाण्डुलिपिनां तालिकायां सर्वमस्माभिः योजितम्। अतः पुनरूक्तिदोषात् अस्माभिः तासामुल्लेखात् विरम्यते। ते च यथावसरं प्राप्त्यर्थम् यावत्शक्तिः चेष्टितमस्माभिः, तेषु एकस्य विषये द्वित्री पत्रानामुपलब्धिर्जातः, अनेषां विषये तु केवलं विस्तारेण ज्ञातम्, परन्तु न साक्षात्प्रतिलिपिः (Xerox), वैद्युतिनप्रतिलिपिः

[12] छान्दोग्योपनिषद्दीपिका, पृ. १.

(Scan copy) वा एतावता न प्राप्तम्। एवम् अत्र व्याप्तिविषये विचारकाले यथाप्रतिभातम् मातृकातः, तेषां विषये निर्णयाय इदानीं यत्न क्रियते।

अथेदानीम् एतेषु द्वयो विषये निरूपणं क्रियते। तत्र प्रथमं भवति, भाण्डारकर ओरिएन्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट् इति संस्थायाः। अस्याः मातृकासंरक्षणसंस्थायाः मूलकेन्द्रं भवति पुण्यपत्तनम्। अथ समग्रे प्रबन्धे अस्याः मातृकाया विषये उद्धरणसमये अस्माभिः भ.१ इति नाम्ना उद्ध्रियते। मातृका इयं छान्दोग्योपनिषद्दीपिका इति शीर्षकेन अङ्कितम्, कर्ताश्च सायणाचार्यः, संख्याश्च २१. विश्राम (१), नूतनया अस्या सज्जीकरणात् परमस्या संख्या भवति सेकसन ३., तत्र उपकरणं 'कागज इति ज्ञायते। लिपिः च देवनागरी। एवं सम्पूर्णतया भाष्यमिदं लभ्यते, अतः पत्रसंख्या २२३, किञ्च तत्र ९९ इति संख्यकं पत्रं त्रुटिपूर्णं वर्तते। अस्याः परिमापः १२ ३/४" * ४ १/२"। अत्र प्रत्यकस्मिन् पत्रे प्रायः सप्तपङ्क्तयः सन्त, लेखनस्य प्रकारश्च त्रिपाद इति दृश्यते। अत्र मध्ये मूलग्रन्थः, उपरि अधश्च तस्य टीका वर्तते। अक्षरोऽपि तत्र सुस्पष्टः सुन्दरश्च वर्तते, अत्र प्रथमे अक्षरस्य परिमाणं किञ्चित् बृहत् वर्तते, परन्तु ९२ इति पत्रात् परम् अक्षरस्य परिमाणं किञ्चित् लघु वर्तते। देवनागरी लिप्यां वर्तते इयं मातृका। एवं प्रथम-परिशिष्टे अस्या मातृकाया आदावन्तयोः प्रतिलिपी दीयेते।

एवम् द्वितीयं भवति, ओरियेन्टाल रिसर्च इन्स्टीटयूट् इति संस्थायाः। मैसुरप्रदेशे च वर्तते इयं संस्था। अत्र शीर्षकस्थाने छान्दोग्योपनिषद्भाष्यमिति लिखितम् वर्तते। कर्ता च तत्र सायण-माधव-विद्यारण्य इति निरूपितम्। ग्रन्थालये मातृकानां स्थाननिर्देशसंख्या यथा एस पी २६७५ (S P 2675) इति। मातृका इयं ताडपत्रे वर्तते, लिपिश्च नन्दिनागरी इति। मातृका इयं न सम्पूर्णस्य उपनिषद्भाष्यस्य, अपि तु तत्र पञ्चम-षष्ठाध्याययोः निवेशः वर्तते। सर्वमाहत्य तत्र १४२ पत्राणि सन्ति। यद्यपि सम्पूर्णस्य भाष्यमत्र न लभ्यते, परन्तु भाष्यस्य व्याप्तिविषये निर्णयाय अस्याः महान् उपयोगः वर्तते।

एवञ्च बोधसौकर्याय मातृकाद्वयोः तालिका प्रदर्श्यते -

प्रथम-मातृका		**द्वितीय-मातृका**	
मातृकासङ्केतः	१. सङ्केतः - भ.१	मातृकासङ्केतः	२. सङ्केतः - म.१
प्राप्तिस्थानम्	भाण्डारकार-ओरियेन्टाल-रिसर्च-इन्स्टीट्यूट्, पूणे	प्राप्तिस्थानम्	ओरिएन्टाल-रिसर्च-इन्स्टीटयूट, मैसूर्
शीर्षकम्	छान्दोग्योपनिषद्दीपिका	शीर्षकम्	छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्
ग्रन्थकर्ता	सायणाचार्यः	ग्रन्थकर्ता	सायण-माधव-विद्यारण्य
संख्या (प्रचीनम्)	२१. विश्राम (१) सेकशन ३.(नवीनम्)	संख्या (प्रचीनम्)	एस पी २६७५

उपादनम्	कागज्	उपादनम्	ताडपत्रम्
लिपिः	देवनागरी	लिपिः	नन्दिनागरी
पत्र संख्या	२२३, (१९९ पत्रे छेदः)	पत्र संख्या	१-१४१
परिमितिः	१२ ३/४" * ४ १/२"	परिमितिः	-
विशेषः	प्रत्येकस्मिन् पत्रे प्रायः सप्तपङ्क्तयः, त्रिपादप्रकारेण ग्रन्थोयं लिखितः। तत्र मध्ये मूलग्रन्थांशः, उपरि अधश्च भाष्यं दृश्यते। एवं १४८, २२३ इत्यभयोः पत्रयोः मध्ये रक्तवर्णरेखा परिलक्ष्यते।	विशेषः	मातृकेयम् अपूर्णरूपेण वर्तते। केवलं पञ्चषष्ठयो उपलब्धिः जायते। यद्यपि अपूर्णरूपेण वर्तते, तथापि सायणकर्तृत्वविषये निर्णयाय अस्य महान् उपयोगः वर्तते।

एवञ्च मातृकाद्वयं विहाय निउ क्याटालोगास् क्याटागोराम् (New Catalogus Catalogorum) इत्यस्मात् अस्माभिरस्या मातृकायाः विषये यानि तथ्यानि, शोधसम्बद्धतया सङ्कलितानि, तानि द्वितीय-परिशिष्टे पृथग्रूपेण निरूपयिष्यन्ते।

अथेदानीं छान्दोग्योपनिषद्दीपकेति नाम्नि प्रकाशितस्य ग्रन्थस्य विषये आलोच्यते। श्रीगङ्गेश्वरानन्द-उदासीनेन निर्देशितम्, डा. गौतम-पटेल इत्यनेन सम्पादितम्। अस्य प्रथमप्रकाशनं १९८९ खीष्टाब्दे, आमेदावाद-प्रदेशात् जातमिति। अत्र सम्पादकेन मुख्यतया मातृकाद्वयो उपगोयः कृतः। परन्तु ग्रन्थस्य पर्यालोचनेन इदं निश्चयेन वक्तुं शक्यते यत् नेदं समालोचनात्मकमिति।

५. प्रकृतविषयस्य उपलब्धिविषये विचारो निर्णयश्च - एवञ्च व्याप्तिविषये अस्माभिः यत् परिलक्षितं, तदनुसारेण मातृकाया अपि च प्रकाशितग्रन्थाधारेण इदमिदानीं छान्दोग्योपनिषदः कियती उपलब्धिरिति निश्चियते। तत्र प्रथमत अस्माभिः मातृकाया उपरि अवधानं दीयते। अस्या मातृकायाः प्रारम्भे "वागीशाद्याः सुमनसः.." इत्यादयः मङ्गलरूपेण वर्तते। एवञ्च पुष्पिकायां "इति श्रीराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवुक्कभूपालसम्राज्य- धूरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे उपनिषद् व्याख्यानेष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः। समाप्तश्चाध्यायः। समाप्ता छान्दोग्योपनिषद्। श्रीविद्याशङ्कराय नमः" इत्यादिना स्वयमेव स्वस्यपरिचयादिकं सूचयति यथा अन्यत्र भाष्येषु। तत्र छान्दोग्यब्राह्मणस्यादौ मन्त्रपर्वत्वेन, अपि च विद्यापर्वत्वेन द्वयो स्पष्टरूपेण भेदः कृतः सायणाचार्यैः। तद्यथा -

"तत्रोपनिषदाख्यो यः षष्ठो ग्रन्थः स च द्विधा।

मन्त्रपर्व च विद्येति विद्याङ्गत्वेन पर्वणः।"[13]

एवञ्च अपेक्षितस्थलेषु वैयासिकन्यायमालामुद्धरति सायणाचार्यः, प्रायः विद्यागुरूणां मध्ये अन्यतमेन भारतीतीर्थस्वामिना प्रणितत्वात् तस्योपयोगः कृतः।

एवं द्वितीयमातृकायाः उपयोगेन संशायास्पदस्थलेषु निर्णयाय महान् उपयोगः परिलक्षितः। यतो हि द्वयोः स्थितावेव तुलना सम्भवति, अन्यथा नोपपद्यते।

अतः अन्ते पैटेलमहोदयेन सम्पादितं पुस्तकं आमूलचुडं परिलक्ष्य इदं निश्यतेन वक्तुं शक्यते यत् छान्दोग्योपनिषदः कृति, पूर्णतया अष्टाध्याये प्राप्यते, यतो हि सायणाचार्येण अस्या भूमिकाभाष्ये प्रतिज्ञातं यत् - "यत्राष्टाध्यायपाठस्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादैादृतत्वात् तत्प्रसादोपजीविभिरस्माभिरपि स एव पाठः प्राधान्येन व्याख्यस्यते, अक्षरविषेषाश्च शाखान्तररीयास्तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यन्ते।"[14] इति।

६. प्रकृतविषयस्य सायणकर्तृत्वविषये विचारो निर्णयश्च - प्रकृते उपनिषद्भाष्यस्य सायणकर्तृत्वविषये अधुना विचार्यते। यतो हि सम्पूर्णस्य अस्य वेदार्थप्रकाशस्य कर्ता सायणाचार्यः न वा इति अद्यापि संशयस्थलम्। यतो हि भाष्यगतभाषासाम्यवैषम्य विचारेण विदुषैः न एककर्तृत्व न गण्यते। परन्तु प्रकृते तु उपनिषदः कर्तृत्वं सायणाचार्याणामेव इति निश्चयेन वक्तुं शक्यते, तत्र कारणत्वेन द्वित्राणां मुख्यांशानामुल्लेखः क्रियते।

अथ प्रथमतया शङ्करभगवत्पादानां मतानुसारेण सम्पूर्णं भाष्यमरचयत्। तत्र सायणाचार्य ऋग्वेदभाष्ये अलिखत् यत् - "सर्वैर्वेदैः खलु ब्रह्माधिगम्यते। ननूपनिषद्भागानां तथास्तु। इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषयत्वमिति। उच्यते। यद्यपीतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिशुद्ध्युत्पादनसाधनत्वेन ब्रह्मविषयत्वं भविष्यति"[15]। एवम् आभाष्यं सायाणाचार्यैः भगवत्पादराद्धान्त एव अनुसृतः, यथा अन्यत्र संहितादिभाष्यादिषु।

द्वितीयं तु भाषाशैली, तत्र भगवत्पादभाष्यविषये यथा भाष्यं प्रसन्नगम्भीरमिति भामतीकारैः प्रयुक्तम्, तथा अत्रापि सायणाचार्यानां भाष्यविषये वक्तुं शक्यते। सरलभाषया शब्दानां नूतनातया व्याख्यानम् अपि च भगवत्पादभाष्ये अपूर्णरूपेण यानि उदाहरणानि वर्तन्ते, तेषां पूर्णरूपेण विस्तार अत्र दृश्यते।

एवञ्च तृतीयं भवति वेदविदुषः सायणाचार्यस्य संहिता, उपनिषदादिप्रमाणानि ब्राह्मण-आरण्यक-श्रोतसूत्र-गृह्यसूत्र-कल्पसूत्रादीनि। क्वचित् पुराणसाहित्यात् उदाहरणानि अत्र दृश्यन्ते। एवं चतुर्वेदभाष्यभूमिकायामपि अस्माभिरिदं परिलक्षितुं शक्यते।

---

[13] छान्दोग्यब्राह्मणम्, पृ. ३.

[14] छान्दोग्योपनिषद्दीपिका, पृ. ३.

[15] ऋग्वेदभाष्यम्, १.१६९.३४

अन्ते च पूर्वत्तरविषययोः सङ्गतिरिति शास्त्रनियमात्, सायणाचार्येनापि छान्दोग्यब्राह्मणस्य मन्त्रपर्वस्य अपि च उपनिषद्भागस्य उपोद्घाते समानतया एव प्रतिपादनं विहितम् यथा ब्राह्मणभागे उपोद्घाते भगवत्पादीय ब्रह्मसूत्रभाष्यात् वेधाद्यर्थभेदादिति सूत्रं सम्पूर्णरूपेण उद्धृत्य, अन्ते सिद्धान्ततया उक्तं यत् - "तदेवमुक्तरीत्या देवसवितरित्यादीनां सिद्धे विद्याङ्गत्वेन लिङ्गादवश्यं कर्माङ्गत्वमभ्युपेयम्..."[16] इति। एवं उपनिषदोपद्घाते तै आलोचितं यत् - "यथा पूर्वकाण्डस्य धर्ममीमांसा पृथगेव विरचिता, तथैवोपासनाकाण्डस्यापि भिन्नैव मीमांसोचितेति चेत्, वाढम्। तथापि तयोः काण्डयोर्बह्मविषयत्वं समानमित्यभिप्रेत्यैकैव ब्रह्ममीमांसा विरचिता"[17] इति।

७. शोधनिष्कर्षः

छान्दोग्योपनिषदः श्रीसायणाचार्यकृतभाष्यं पूर्णरूपेण उपलभ्यते। प्रकाशिताप्रकाशितरूपेण यद्यपि केचित् अद्यापि दृष्टिपदवीं न समायाताः, तथापि तेषां संग्रहेण तुलनात्मतया अध्ययनमपेक्ष्यते। एवञ्च अस्योपरि अग्रिमगवेषणस्य अवकाशविषये प्रथमतया इदं वक्तु शक्यते, अद्यापि उपलब्धासु मातृकासु अवधानं दत्वा पुनःसम्पादनं करणीयं, ततश्च भगवत्पादीयभाष्येण सह अस्य भाष्यस्य तुलनात्मकतया अध्ययनं स्यात्। अपि च, गुणविष्णोः भाष्यस्य अस्य ब्राह्मणभागस्य भाष्ये कियान् प्रभावो वर्तते इत्यपि अग्रिमगवेषणस्य विषयत्वेन गणयितुं शक्यते।

८. उपसंहारः

माधवीयवेदार्थप्रकाशाख्यस्य सामवेदार्थप्रकाशनाम्नि छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं श्रीसायणाचार्यकृतमिति "लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति"[18] न्यायात् सिद्धतीति शिवम्।

****

[16] छान्दोग्यब्राह्मणम्, पृ. ४.

[17] छान्दोग्योपनिषद्दीपिका, पृ. ३.

[18] ऋग्वेदभाष्यम्, उपक्रमणिका

परिशिष्टम् १

(भ.१ मातृकाया आदिमं पत्रम्)

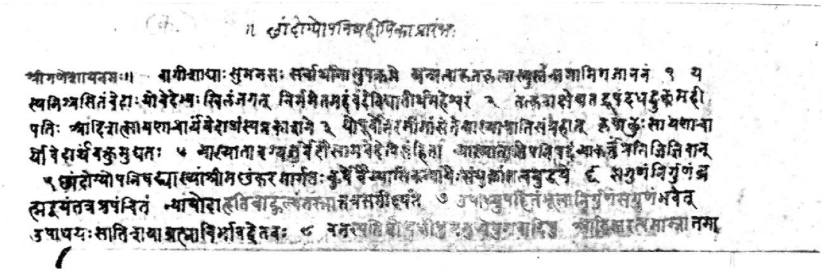

(भ.१ मातृकाया अन्तिममं पत्रम्)

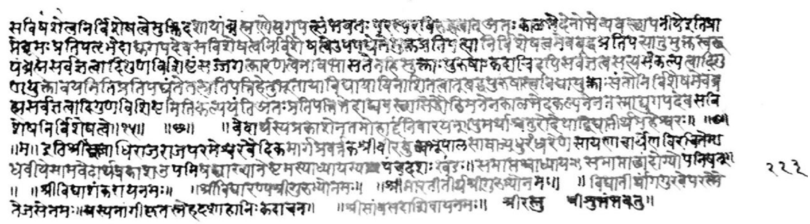

परिशिष्टम् २

छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्[19]

- Circa Bhāṣya by Sāyaṇācārya Manuscripts in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Deccan Gymkhana, Poona-4. Quoted by manuscript numbers of the Library.
- A Copy of the complete card index of the BORI. Manuscripts, prepared in 1940. 31 of 1895-1902. 21 of Viś. (i). Notices of Sanskrit Manuscripts. Second Series. By Hara

[19] NCC, XXXVIII, P. 335

Prasada Shastri. Four Volumes. Govt. of Bengal, Calcutta, 1900, 1904, 1907, 1911. Quoted by numbers. III. 98.

- A Supplementary Catalogue of Sanskrit works in the Sarasvati Bhandaram Library of His Highness the Maharaja of Mysore. Signed by F. Kielhorn, 9 pages. I. page 430.
- A Supplementary Catalogue of Sanskrit works in the Sarasvati Bhandaram Library of His Highness the Maharaja of Mysore. Signed by F. Kielhorn, 9 pages. dated III. 269 (chs. 5 anonymous 6).
- A Catalogue of Sanskrit manuscripts in the Library of the Deccan College. Part I. Prepared under the superintendence of F. Kielhorn. Part II and Index prepared under the superintendence of R. G. Bhandarkar, 1884. 61 pages. Quoted by numbers. 21.

Addl. mss.:[20]

- A list of Sanskrit manuscripts in the Municipal Museum, Allahabad. Prepared on the basis of the slips preserved in the Museum. Quoted by the library number. dated I. 2460. 2469.
- A Supplementary Catalogue of Sanskrit works in the Sarasvati Bhandaram Library of His Highness the Maharaja of Mysore. Signed by F. Kielhorn, 9 pages. N. dated I. 1176. part. 1909.

परिशिष्टम् ३

क्रमः	उपनिषत्	पृष्ठाङ्कः

[20] NCC, XXXVIII, P. 335

१.	आरण्यकोपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 333
२.	आरुण्योपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 333
३.	ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्	NCC, II, P. 267, [Add.] NCC, XXXVIII, P. 334
४.	ऐतरयोपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 334, [Add.] NCC, XXXVIII, P. 334
५.	कठवल्ल्युपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 334,
६.	कैवल्योपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 334
७.	कौशितक्योपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 335
८.	चैत्युपनिषद्भाष्यम्	NCC, VII, P. 36.a, [Add.] NCC, XXXVIII, P. 335
९.	छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 335,
१०.	जाबालोपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 335
११.	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 336
१२.	याज्ञिक्युपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 336
१३.	नारायणार्थवशिरोपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 336
१४.	परमहंसोपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 336
१५.	पिण्डोपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 336
१६.	भृगुवल्ल्योपनिषद्भाष्यम्	NCC, XVII, P. 220, [Add.] NCC, XXXVIII, P. 337

१७.	माण्डूक्योपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 337
१८.	संहितोपनिषद्भाष्यम्	NCC, XXXVIII, P. 337, [Add.] NCC, XXXIV, P. 43

Bibliography

Basu, Yogiraj. *Vedera Paricaya* (Ben.) (3rd Edition). Kolkata: Farma K. L. Private Limited, 2009.

Chakraborty, Samirancandra. *Brāhmaṇasaṃgrahaḥ* (Eng.). Kolkata: Sāhitya Akādemī, 2004.

Chāndogyobrāhmaṇamn (San.), (Both the Commentary of *Guṇaviṣṇuḥ* and Sāyaṇācāryaḥ). Ed. Durgamohan Bhattacharya. Calcutta: Sanskrit College, 1958.

__, (With the Commentary of *Guṇaviṣṇuḥ*), Ed. Durgamohan Bhattacharya. Calcutta: Sanskrit Sahitya Parishad, 1930.

Das Mantrabrāhmaṇa (Eng.) (First Prapāṭhakaḥ), Ed. Heinrich Stönner Halle a. S 1901.

Das Mantrabrāhmaṇa (Eng.) (Second Prapāṭhakaḥ), Ed. Hans Jørgensen, Darmstadt, 1911.

Gode, P. K. *"Oldest Dated Manuscript of Sāyaṇa's commentary on the Sāmaved"* Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, 1938-39, Vol. 20, No. 2 (1938-39), pp. 145-152.<http://www.jstor.com/stable/41688875>

Maharṣiśonakaḥ. *Caraṇavyūhasūtram* (San.) (With the commentary of Ācārya Mahidāsa), Kāśī Saṃskṛta Granthamālā 132, Varanasi: Caukhāmbhā Saṃskṛta Saṃsthāna, 1994. (4th Edition).

Mantrabrāhmaṇa (San.), Ed. Satyavrata Samashrami, *Pratnakamranandinī* (Vol. V), Sereampore, 1872.

__, Ed. Satyavrata Samashrami, Kolkata, 1890.

Muller, F. Max. Sacred Books of The East (by Various Original Scholars) (Eng.). Vol I. London: Oxford, 1900.

Narasimhacharya, R. *"Madhavacharya and his younger Brother."* Indian Antiquary (A journal of Oriantal Research). Vol XLV. Ed. Sri Richard Carnac Temple and Prof Devadatta Ramakrishna Bhandarkar. Bombay, 1916. <https://indianculture.gov.in/flipbook/32843>

New Catalogus Catalogorum, (An Alphabetical Register of Sanskrit and Allied works and Authors), Vol XXXIX, Dr. Siniruddha Dash (Ed.). University of Madras 2015.

__, __, Vol XXXVII, Dr. Siniruddha Dash (Ed.). University of Madras 2015.

__, __, Vol XXXVIII, Dr. Siniruddha Dash (Ed.). University of Madras 2015.

Sastri, S. Srikanta. *"Development of Sanskrit Literature under Vijayanagara,"*. <www.srikanta-sastri.org>

Sāyaṇācāryaḥ. *Vedabhāṣyabhūmikāsaṃgrahaḥ* (San.). Baladeva Upādhyāyaḥ (Ed.). Kāśī Saṃskṛta Granthamālā 102. Varanasi: Caukhāmbā Saṃskṛta Series Office, 1958. (2nd Edition).

Śrīśaṅkarācāryaḥ. *Śrīmadbhagavadgītāṣyam* (San.) (Khaṇḍaḥ 1). Ed. Shri Mani Dravid Shastri. Varanasi: Sri Dakshinamurthy prakashana, 2015

.__, __, (Khaṇḍaḥ 2). Ed. Shri Mani Dravid Shastri. Varanasi: Sri Dakshinamurthy prakashana, 2015.

Śrīśaṅkarācāryaḥ. *Upaniṣadbhāṣyam.* (San.) (Khaṇḍaḥ 1). Ed. S. Subrahmanya Sastri. Varanasi: Sri Dakshinamurthy prakashana, 2018.

__, __, (Khaṇḍaḥ 2). Ed. S. Subrahmanya Sastri. Varanasi: Sri Dakshinamurthy prakashana, 2018.

__, __, (Khaṇḍaḥ 3). Ed. S. Subrahmanya Sastri. Varanasi: Sri Dakshinamurthy prakashana, 2018.

<https://advaitasharada.sringeri.net/> Advaitasāradā

<https://vmlt.in/ncc/1?page=1> New Catalogus Catalogorum

<https://archive.org/> Internet Archive

<https://ndl.iitkgp.ac.in/> National Digital Library of India

<https://www.namami.gov.in/> National Manuscript Mission

<http://vedicheritage.gov.in/> Vaidic Heritage Portal

<https://borilib.com/repository> Bori Online Library

<https://www.worldcat.org/> World Catalogue

<https://indcat.inflibnet.ac.in/index.php/search> Indian Catalogue

*****